

ч-49

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Чернобровкіна Віра Андріївна

УДК 159.922.62(043.3)

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ
В ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2012

8668

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України

Науковий

консультант:

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Смульсон Марина Лазарівна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
завідувач лабораторії нових інформаційних технологій
навчання.

Офіційні

опоненти:

доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Чепелєва Наталія Василівна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
заступник директора з науково-дослідної роботи;

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Титаренко Тетяна Михайлівна,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН
України, завідувач лабораторії соціальної психології
особистості;

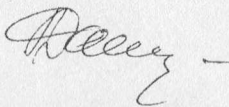
доктор психологічних наук, професор
Ямницький Вадим Маркович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри практичної психології та
психотерапії.

Захист відбудеться 15 січня 2013 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано ____ грудня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Життя сучасної людини характеризується динамічністю і напруженістю, насиченістю комунікацій й розмаїттям зв'язків, необхідністю щоденного вирішення складних і неординарних ситуацій, що виникають у різних сферах – у сімейному й особистому спілкуванні, професійній діяльності, діловій взаємодії. Зростання інтенсивності та складності життя ставить людину в умови тиску зовнішньої, примусової каузальності, що, з одного боку, ускладнює можливість збереження її автентичного індивідуального буття, а з іншого, – підвищує його цінність і посилює прагнення сучасної людини до автономії, суверенності й свободи.

Важливою тенденцією наукового психологічного мислення сьогодні є подолання підходу до особистості як до продукту детермінаційного й формувального впливу переважно зовнішніх чинників. Визначальні характеристики людини як істоти, яка займає особливе місце у світі, пов'язуються з її саморозвитком й самотворчістю, суб'єктним способом буття, основою якого є *свобода* (К. Абульханова, Г. Костюк, Д. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, В. Татенко та ін.). *Принцип свободи*, сформульований в сучасних підходах, наголошує на базовій потребі, цінності й праві людини бути вільною в цьому світі та обґрунтовує необхідність ставлення до неї як вільної й відповідальної (О. Кузьміна).

В зарубіжних психологічних дослідженнях активне вивчення проблеми свободи розпочалося в середині ХХ століття у зв'язку з поширенням гуманістичної та екзистенціальної психології, в яких свобода пов'язується з позитивним образом людини й розглядається як важлива умова повноцінного існування особистості, складова її психічного здоров'я (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм, І. Ялом та ін.). У вітчизняній психології увага вчених до проблеми свободи зросла в останні два десятиліття, що зумовлено, з одного боку, їхнім інтересом до поширених у світі екзистенціального й гуманістичного напрямів, з іншого, – розвитком в українській і російській психології підходів, що проростають на власних культурно-історичних та наукових традиціях, зокрема, суб'єктного, вчинкового, герменевтичного, гуманітарного. З'являється усе більше праць російських та українських психологів, спрямованих на виділення й опис явищ, що входять в предметне поле поняття свободи. Це феномени *автономії, суб'єктності, відповідальності, вибору, життєтворчості, самоцінності* особистості, однак мало робіт, зосереджених на аналізі свободи як цілісного явища, що відображає й узагальнює собою найсуттєвіші смислові аспекти співвідношення „людина – світ”.

Актуальність проблеми особистісної свободи пов'язана також з поширенням в сучасному суспільстві різних форм психологічної залежності людини. Надмірне узаалежнення особистості від тих чи тих чинників – певних об'єктів, умов, взаємин – стає перешкодою здоровому способу існування. Вивчення механізмів формування залежності, яка супроводжується втратою свободи й установленням надмірної влади над людиною зовнішніх чинників, є актуальним за-

вданням психології, яке активно вирішується в сучасних дослідженнях. Однак переважання інтересу до негативного полюсу дихотомії „свобода – залежність” лишає поза увагою психологічні феномени, пов’язані з позитивним, автентичним і здоровим способом буття особистості.

Останнім часом також помітно зростає інтерес до психології дорослого віку. Значущість досліджень у цій галузі вікової психології пов’язана з тим, що саме дорослі люди визначають політичний, правовий, ідеологічний стан суспільства, рівень його духовного та фізичного здоров’я. В сучасному пострадянському просторі, що перебуває у стані ціннісних переорієнтацій та пошуків, саме дорослі опинились в положенні розгубленості, невизначеності й переоцінки життєвих орієнтирів. Багато психологічних досліджень присвячено проблемам розвитку й становлення особистості в зрілому віці, побудови життєвого шляху (Б. Ананьєв, О. Кронік, Н. Логінова), стратегії та стилю життя (К. Абульханова, Л. Сохань, В. Тихонович), питанням особистісної та професійної самореалізації й пошуку сенсу життя в період „акме” (В. Чудновський), побудови життєвого світу (Ф. Василюк, Т. Титаренко), концепції життя, ментальної моделі, життєвого нарративу (О. Сапогова, М. Смульсон, Н. Чепелева), здійснення аксіогенезу особистості (З. Карпенко), розвитку життєтворчої активності дорослої людини (В. Ямницький), її життєвого самовизначення (М. Гінзбург, І. Семенов) та ін. Однак попри значну увагу дослідників до різних психологічних аспектів цього найтривалішого вікового періоду (його хронологічні межі охоплюють період від 22 до 60 років) психологія дорослості – поряд із психологією старості – ще й сьогодні лишається одним із найменш вивчених розділів вікової психології.

В дорослому віці людина виходить на рівень кульмінаційного розвитку, здійснює найвагоміші життєві досягнення. За сприятливих умов доросла особистість досягає такого рівня, коли стає спроможною керувати власним життям, робити відповідальні життєві вибори, самостійно вирішувати протиріччя життєдіяльності (Г. Абрамова, К. Абульханова, Б. Ананьєв, Е. Еріксон, Г. Крайг, А. Реан та ін.). Це властивості, що входять у поняття *особистісної свободи*. Проте в ракурсі особливостей досягнення дорослою людиною рівня розвитку, при якому вона актуалізує й реалізує особистісну свободу в процесі свого повсякденного життя, зазначена проблема лишається практично не дослідженою.

У центрі нашого інтересу перебуває внутрішня свобода особистості, що, на протигагу зовнішній або „негативній” свободі, яку може надати людині середовище, суспільство, є „позитивною”, якою вона здатна оволодіти й скористатися сама (Г. Балл, І. Льюїс, Е. Фромм). Поняття *внутрішньої, особистісної й психологічної свободи* використовують у психології як синонімічні (Г. Балл, Д. Леонтєв). Якщо зовнішня свобода є предметом суспільних наук, то внутрішню – вивчають у психології. І хоча у психологічних текстах частіше застосовують загальне поняття „свобода”, розуміється при цьому саме „внутрішня”, або „особистісна”, свобода.

На рівні методологічного аналізу особистісну свободу розглядають у зв’язку з проблемою самодетермінації активності людини (Д. Леонтєв, С. Рубінштейн, В. Слободчиков), в емпіричних дослідженнях вивчають через

феномени „особистісної автономії” (О. Дергачова, Е. Десі, Р. Райан), „життєстійкості” (С. Мадді), „особистісного потенціалу” (Д. Леонтєв), „психологічної суверенності” (С. Нартова-Бочавер), „внутрішньої каузальності” (Е. Десі, Р. Райан), „меж можливостей” (О. Кузьміна) та ін.

Предметне поле поняття свободи у психологічних підходах досить широке. Її визначають як властивість суб'єкта, що полягає в його *здатності до самоспричинення* (С. Рубінштейн), як особливий *акт покладання особистістю себе як причини змін у світі* (В. Петровський), як *рівень буття*, що характеризується можливістю „бути суб'єктом і не бути об'єктом” (В. Татенко), як специфічну *форму саморегульованої активності* (Д. Леонтєв) або *рефлексивно-діяльнісний акт* усвідомлення й змінення меж власних можливостей (О. Кузьміна) та ін. Отже, поняття „свобода” використовують при вивченні різноманітних аспектів і проявів психічного життя людини, і тому, очевидно, його визначення може варіювати залежно від досліджуваних психологічних явищ та рівнів їх методологічного, теоретичного й емпіричного аналізу.

Наше дослідження ґрунтується на *феноменологічному* витлумаченні внутрішньої свободи й спрямоване на вивчення її в тих проявах, у яких вона відображена в досвіді самої особистості та репрезентована в її смисловій системі. При цьому особистісна свобода, будучи внутрішньою, не є певною інтраіндивідуальною властивістю, що характеризує особистість тільки „зсередини”. Навпаки, вона виражає собою й „утілює” в собі особливі смислові відтінки відношення „Я – світ”, а тому характеризує особистість, яка здатна творчо протистояти світу, будувати власне життя на основі свідомого й відповідального самовизначення, підтримувати рівні та вільні від залежності стосунки з іншими людьми. В ракурсі феноменологічного аналізу та експлікації сенсів, через які особистість переживає себе як вільного й самодетермінованого суб'єкта власного життя, проблема особистісної свободи у психології не вивчалась.

Отже, враховуючи актуальність визначеної проблеми та її недостатню зробленість, було обрано тему дисертаційного дослідження: „Психологія особистісної свободи в дорослому віці”.

Зв'язок теми з науковими планами та програмами. Тема виконувалась відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за науковим напрямом “Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти”. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 19.06.2008) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 23 грудня 2008 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні особистісної свободи як смислового переживання особистістю своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе, аналізі його смислової будови та вікових особливостей в дорослому віці, а також психологічних умов актуалізації особистісної свободи людини у процесі психотерапевтичної взаємодії.

Об'єктом дослідження є особистісна свобода дорослої людини.

Предмет дослідження – психологічний зміст феномена особистісної свободи, вікові особливості його смислової будови та прояву в дорослому віці.

В основі дослідження лежать **припущення** про те, що:

– особистісна свобода є смисловим переживанням, що акумулює в собі досвід відношень особистості зі світом, стосунків з іншими людьми та ставлення до себе, набутий впродовж життя;

– семантична будова особистісної свободи як смислового переживання може бути експлікована через виокремлення в ній таких складників (підструктур особистісного досвіду) – позитивної життєвої позиції, стійкої й диференційованої межі Я, досвіду самодетермінації й життєвої стійкості та екзистенціального погляду на життя;

– особливості смислового переживання особистісної свободи в різні періоди дорослості залежить від вікового та гендерного чинників;

– особистісна свобода має свої індивідуально-психологічні кореляти – особливості самосвідомості дорослої людини, механізмів психологічного захисту, рівні прояву автономії, суверенності, життєстійкості та властивостей самоактуалізованої особистості, когнітивно-смислові особливості ставлення до життя;

– актуалізація особистісної свободи в дорослої особистості можлива в процесі психотерапевтичної (психолого-консультативної) взаємодії за особливих умов організації і змістовно-смислового наповнення цього процесу.

Завдання дослідження:

1) розкрити психологічний зміст поняття особистісної свободи (внутрішньої свободи особистості);

2) обґрунтувати психологічну сутність особистісної свободи як смислового переживання людиною своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе та розкрити його смислову будову;

3) теоретично обґрунтувати онтогенетичні особливості формування смислової структури переживання особистісної свободи впродовж дитинства, дорослішання людини та в різні періоди дорослості;

4) розробити, адаптувати і валідизувати методи дослідження смислової будови особистісної свободи як переживання особистістю своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе;

5) емпірично дослідити вікові та гендерні особливості смислової будови переживання особистісної свободи в дорослому віці;

6) визначити індивідуально-психологічні кореляти особистісної свободи в дорослому віці;

7) розкрити організаційно-інтераційні та змістові особливості процесу психотерапевтичної (психолого-консультативної) взаємодії, що складають психологічні умови актуалізації внутрішньої свободи особистості в дорослому віці.

Методологічні засади дослідження становлять: ідеї системно-синергетичного підходу про нелінійну детермінацію процесів і явищ світу, про місце й роль біфуркаційних процесів у причинно-наслідкових зв'язках, варіабе-

льність розвитку й самоорганізацію складних систем (Ю. Єліссєва, О. Мітіна, В. Петренко, І. Пригожин, І. Стенгерс); положення феноменологічної психології та психотерапії щодо описового вивчення свідомості, суб'єктивності та переживань людини (Л. Бінсвангер, Дж. Бьюдженталь, Е. Гусерль, Ю. Джендлін К. Ясперс та ін.); положення про саморозвиток, самоспричинення, самодетермінацію й свободу особистості як суб'єкта життєдіяльності (А. Брушлінський, Г. Костюк, Д. Леонт'єв, С. Максименко, В. Петровський, С. Рубінштейн, В. Татенко); засади неklasичної й постнеklasичної психології, яка розглядає людину в контексті життєвого світу та визначає її як інтенціонального та смислоутворюючого суб'єкта, автора власної життєвої історії та індивідуальної ментальної моделі світу (Ф. Василюк, Д. Леонт'єв, М. Смульсон, Т. Титаренко, Н. Чепелева); положення про переживання як одиницю свідомості (Л. Виготський, Е. Гуссерль, В. Дільтей) та смислову природу психічних феноменів, свідомості людини та її особистісного досвіду (Д. Леонт'єв, Н. Чепелева), про розуміння особистісного розвитку як аксіогенезу (З. Карпенко); уявлення про творчий і суб'єктний характер життєдіяльності особистості в дорослому віці (К. Абульханова, В. Дружинін, В. Моляко, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Ямницький) та розуміння процесу її становлення як особистісного зростання, розвитку саморегуляції та самоусвідомлення (М. Боришевський, І. Булах, О. Осницький, І. Семенов); положення когнітивно-персонологічних концепцій про когнітивно-смислову структуру досвіду особистості та ментальних (робочих) моделей світу (А. Бек, Дж. Боулбі, Дж. Келлі та ін.); ідеї соціального конструкціонізму про залежність ключових характеристик світу від особливостей смислової інтерпретації та конструювання його суб'єктом (П. Бергер, К. Джерджен, Т. Лукман та ін.); засади якісно-феноменологічної стратегії психологічного дослідження, відповідно до якого діалог є способом пізнання, а текст і наратив – реальністю, що повноцінно й автентично репрезентує особистість (Л. Воробійова, О. Сапогова, О. Улановський, Н. Чепелева); положення психотерапевтичних теорій (транзакційного аналізу, гештальт-терапії, психодрами, екзистенціальної психотерапії) щодо організації процесу психологічної допомоги особистості (Е. Берн, Р. Гулдінг, М. Гулдінг, Р. Мей, Я. Морено, Ф. Перлз, І. Ялом та ін.).

Методи дослідження. На різних етапах дослідження було використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз наукових джерел, порівняння, систематизація й узагальнення наукових положень різних концептуальних підходів, синтез; *емпіричні* методи – психодіагностичний метод у межах суб'єктивного підходу, метод контрастних груп, метод письмового опитування (анкетування), констатувальний і формувальний (розвивальний) експеримент. У формувальній частині дослідження використовувались технології ведення психотерапевтичних груп у поєднанні з методами соціально-психологічного тренінгу, а також психотерапевтична (консультативна) бесіда; збір емпіричних даних здійснювався на основі методів якісно-феноменологічного дослідження – біографічного методу, методів одиничного випадку, феноменологічного опису та аналізу наративів. У процесі обробки даних констатувального та формувального дослі-

дження використано якісні й кількісні (математико-статистичні) методи – метод контент-аналізу, кореляційний (коефіцієнти кореляції Пірсона, Спірмена), факторний і дисперсійний аналіз, обчислення статистичних критеріїв (Стюдента, Манна-Уїтні, Вілкоксона) й описативних показників розподілу змінних.

В дослідженні було розроблено, валідизовано та стандартизовано опитувальник „Я і Світ”, спрямований на вивчення смислової будови переживання особистісної свободи в дорослих досліджуваних. На різних етапах дослідження використано також комплекс психодіагностичних методик, зокрема, самоактуалізаційний тест (САТ) Е. Шострома (в адаптації Ю. Альошиної, Л. Гозмана та ін.), опитувальник загальної каузальної орієнтації О. Дергачової та Д. Леонтьєва, опитувальник „Суверенність психологічного простору” (СПП) С. Нартовой-Бочавер, тест життєстійкості С. Мадді „Hardiness Survey” (в адаптації Д. Леонтьєва та О. Рассказової), адаптована версія тесту М. Куна та Т. Маркпартленда, модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейна, тест Р. Плутчика „Діагностика типів психологічного захисту” (в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, Є. Клубової та ін.), багатовимірний біографічний опитувальник (модифікація ВІВ форми А „Мангеймського біографічного інструменту” (МВІ)).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі Луганського обласного центру психологічної допомоги при Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка. Учасниками емпіричного дослідження стали дорослі респонденти, жителі Донецької і Луганської областей (міст Слов'янськ, Краматорськ, Дружківка, Луганськ, Алчевськ, Лисичанськ, Сіверськ-Донецьк, Ровеньки та ін.). У процесі пілотажного дослідження було здійснено валідизацію й стандартизацію опитувальника „Я і Світ”, спрямованого на вивчення смислової будови феномена особистісної свободи. У пілотажному дослідженні взяли участь 869 досліджуваних, в констатувальному дослідженні – 933 особи віком від 22 до 63 років (з них 64 особи, які відбувають термін покарання у виправно-трудових колоніях загального режиму Луганської області), у розвивальному (формуальному) – 127. Загальна кількість досліджуваних – 1060.

Дослідження проводилось у період з 2005 до 2012 року.

Наукова новизна та теоретична значущість отриманих результатів полягають у тому, що:

вперше здійснено теоретичне й емпіричне вивчення внутрішньої свободи дорослої людини в контексті її особистісного досвіду та ментальної моделі світу; обґрунтовано психологічний зміст особистісної свободи як феномена, що відображає смислове переживання людиною своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і себе; створено модель смислової будови переживання внутрішньої свободи особистості, яка містить чотири складники (сміслові підструктури особистісного досвіду): позитивну життєву позицію, стійку та диференційовану межу „Я – не-Я”, досвід самодетермінації та життєстійкості, екзистенціальний погляд на життя; встановлено вікові особливості смислової будови переживання особистісної свободи в дорослому віці, що полягають у найбільш

виразному прояві її смислових складників у середній дорослості (в період від 30 до 40 років) та найменш виразному – у пізній дорослості; розкрито гендерні відмінності у смисловій будові переживання особистісної свободи (що виявляються у більшій схильності жінок, у порівнянні з чоловіками, до екзистенціального ставлення до життя, та більш виразному прояві у смисловій системі чоловіків сенсів щодо самодетермінації і життєвої стійкості); встановлено і розкрито особливості смислової будови феномена особистісної свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі (що проявляються у зсуві його смислових складових до полюса несвободи й залежності); розкрито зв'язок особистісної свободи дорослих досліджуваних зі змістовими особливостями їх самосвідомості, функціонуванням механізмів психологічного захисту, особистісною автономією, суверенністю й життєстійкістю, системою властивостей самоактуалізованої особистості; встановлено зв'язок особистісної свободи з когнітивно-смисловими особливостями ставлення дорослої людини до власного життя (здатністю осмислювати і проблематизувати актуальну життєву ситуацію, а також осмислювати своє життя в контексті власних досягнень і перспектив); розкрито організаційно-інтеракційні (побудова терапевтичних стосунків на основі розділеної відповідальності, запобігання психологічним іграм і маніпуляціям, укладання організаційного та терапевтичного контракту, організації взаємодії в режимі „тут і зараз”, недирективності) та змістові (сміслова підтримка процесів переживання, розуміння та реконструювання досліджуваними моментів власного досвіду несвободи й залежності відповідно до дефіцитарних смислових складників внутрішньої свободи) особливості процесу психотерапевтичної та психологоконсультативної взаємодії, що складають психологічні умови актуалізації внутрішньої свободи дорослої особистості у психотерапевтичному процесі;

розширено та доповнено: психологічне визначення поняття „особистісна свобода” та його співвідношення з поняттями „автономія”, „суверенність”, „суб’єктність”, „відповідальність”, „вибір” та ін.; положення вікової персонології щодо розвитку особистості в дорослому віці; уявлення про закономірності, механізми й умови формування смислової структури особистісного досвіду в періоди дитинства, дорослішання й дорослості; уявлення про смислову й діалогічну будову свідомості, й зокрема – її глибинного шару, що містить смислові елементи довербального досвіду особистості;

подальшого розвитку набули положення про самодетермінацію особистості та природу психологічної залежності людини; методологічні й теоретичні основи науково-психологічної рефлексії класичних персонологічних теорій; положення загальної теорії психологічного консультування та психотерапії про умови, що сприяють посиленню відповідальної позиції клієнта в процесі психотерапії; положення неklasичної психології про смислову архітектоніку індивідуального особистісного досвіду, а також про діалог і текст як репрезентативні прояви феноменології внутрішнього життя особистості.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що запропонована модель смислової будови феномена особистісної свободи може бути використана викладачами вищих начальних закладів під час розробки і викладання на-

вчальних курсів з психології особистості, вікової психології, основ психотерапії та психологічного консультування для студентів спеціальностей „Психологія” і „Практична психологія”. Розроблена автором психотерапевтично-розвивальна система „Реорієнтаційний тренінг нового рішення” може бути використана практичними психологами в системі психотерапевтичної та психолого-консультативної допомоги. Розроблений автором опитувальник „Я і Світ”, спрямований на вивчення смислової будови феномена особистісної свободи в дорослих досліджуваних, може використовуватись у практичній (психодіагностичній) і науково-дослідній діяльності психологів.

За результатами дисертаційного дослідження розроблено та впроваджено у навчальний процес Луганського національного університету дисципліни „Психологія свободи” для студентів напрямів підготовки – 7.03010201 „Психологія” та 7.010100 „Практична психологія”.

Особистий внесок автора полягає в запровадженні феноменологічного підходу до вивчення особистісної свободи, на основі якого розкрито її смислову будову, яка містить семантичні одиниці досвіду особистості; у встановленні вікових особливостей смислової структури переживання особистісної свободи в різні періоди дорослості; у вивченні смислової будови феномена особистісної свободи в осіб, позбавлених волі; у розкритті зв'язків особистісної свободи з низкою індивідуально-психологічних властивостей – самосвідомістю, системою его-захисту, життестійкістю, комплексом рис самоактуалізованої особистості та ін.; у вивченні умов та особливостей процесу реінтерпретації особистісного досвіду, що лежить в основі патернів несвободи й залежності, та його реконструювання в напрямку актуалізації внутрішньої свободи особистості.

У спільних наукових публікаціях викладено ідеї й результати, отримані автором. В навчальному дистанційному курсі „Історія психології” (співавтор – О. А. Бородавкіна) авторові належить огляд історичного розвитку напрямків та шкіл психології XIX – XX ст. (50%). У змісті статті „Манипуляція как средство психологического влияния в педагогическом общении” (співавтор – О. М. Литвинчук) авторові належить обґрунтування маніпуляції як такого засобу впливу на особистість, що знецінює її здатність до вільного вибору (50%). У статті „Розвиток особистісної свободи як цільовий вектор діяльності психолога у сфері психологічної допомоги” (у співавторстві з В. М. Чернобровкіним) авторові належить аналіз поняття „особистісна свобода”, а також обґрунтування мети психологічної допомоги людині у процесі консультування та психотерапії, що полягає в досягненні особистісної свободи (70%).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідались і отримали схвалення на Міжнародних та всеукраїнських наукових й науково-практичних конференціях: “Соціально-психологічні детермінанти особистісного становлення сучасної молоді” (Луганськ, 2003), I і II Міжнародних наукових конференціях “Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика” (Луганськ, 2004, 2005), Першому Всеукраїнському конгресі психологів (IV з’їзд товариства психологів України) (Київ, 2005), “Творчість як засіб особистісного

росту та гармонізації людських стосунків” (Київ-Житомир, 2005), “Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності” (Дніпропетровськ, 2008), “Теорія і практика розвиваючого навчання” (Луганськ, 2006), “Генеza буття особистості” (Київ, 2006, 2011), “Актуальні питання творчої діяльності” (Київ-Луганськ, 2008), “Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи” (Київ, 2009), “Успішність особистості: потенціал та обмеження” (Київ, 2010), II Всеукраїнському конгресі психологів, присвяченому 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (Київ, 2010), “Людина в сучасному світі: психологічна допомога та супровід” (Луганськ, 2011), “Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2012), на наукових конференціях, симпозіумах, семінарах, на засіданнях кафедр психології Інституту філософської освіти НПУ імені М. П. Драгоманова та ЛНУ імені Тараса Шевченка. Результати дослідження апробовано також у навчальному курсі “Психологія свободи”, організаційно-методичній роботі з аспірантами під час проведення ними психологічних досліджень, у підготовці магістерських робіт.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Донбаського державного педагогічного університету (довідка № 68-12-217 від 18.09.2012), Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1/3928 від 13.09.2012), Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 365/2 від 17.09.2012), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 108-115-4139/91 від 13.09.2012), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 778 від 18.09.2012), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 2096 від 14.09.2012).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 31 публікації, у тому числі одній одноосібній монографії, трьох навчально-методичних посібниках, 27 статтях та матеріалах конференцій. У наукових фахових виданнях опубліковано 21 стаття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук „Прив’язаність до близьких дорослих та її вплив на розвиток характеру в дошкільному віці” була захищена в 1992 році, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який нараховує 561 назву, з них 63 іноземними мовами, 16 додатків на 33 сторінках. Основний зміст дисертації, викладений на 425 сторінках комп’ютерного набору, містить 16 таблиць й 20 рисунків на 20 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 517 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі – „Філософські та теоретико-методологічні основи дослідження особистісної свободи” – здійснено огляд філософських ідей, важливих для психологічного розуміння свободи, наведено аналіз класичних теорій особистості з огляду на проблему свободи, а також сучасних зарубіжних

та вітчизняних підходів, в яких розглядаються поняття свободи, автономії, суб'єктності.

У широкому філософському розумінні поняття *свободи* вказує на такий *взаємозв'язок між людиною (її свідомістю, діяльністю) та об'єктивним світом (природою й суспільством), за якого вона не тільки підлягає зовнішнім впливам, що визначають її активність, а й здатна сама впливати на світ, змінювати його, самовизначаючись у своїх діях, унаслідок чого змінюється й розвивається сама.* З позицій онтології свободу аналізують у контексті таких проблемно-онтологічних просторів, як *воля і вибір* („свобода волі” і „свобода вибору”), *дух* („свобода духу”), *людська фактичність* („буття-у-світі”).

Антитезою *свободи* в історії філософської думки постав *детермінізм*. Зміст філософської дилеми „свобода волі – детермінізм” полягає у вирішенні питання, чи здатна воля людини втручатися в причинно-наслідкові зв'язки між явищами світу та змінювати напрямок процесів, що відбуваються, або сама воля підлягає жорстким детермінаційним впливам, а, отже, вона є закономірною ланкою у причинно-наслідкових зв'язках. В межах синергетичного підходу сформувався концепція „нелінійного детермінізму”, в якій обґрунтовано принципову неможливість існування й розвитку світу в умовах жорсткої причинно-наслідкової (лінійної) детермінації явищ і процесів навіть у неживій природі. В природничих науках описано так звані біфуркаційні процеси (І. Пригожин, І. Стенгерс), у певній точці яких відбувається розрив детермінації. У цей момент нестабільний процес змін у самоорганізованій системі може піти в одному з кількох можливих напрямків, перевага жодного з яких не детермінована і залежить від випадкових чинників (Д. Леонт'єв, О. Мітіна, В. Петренко). Аналогією розривів детермінації у психічних процесах є пауза, зупинка між стимулом і реакцією в людській активності (Р. Мей), у якій стає можливим свідоме самовизначення людини.

У філософії свобода розуміється як сутнісна властивість людського суб'єкта (Г. Гегель), здатного трансцендувати наявну ситуацію життя (М. Мамардашвілі). Свобода відповідає такому рівню детермінації, на якому людина постає „першопричиною”, „причиною себе”, тобто джерелом і автором власних дій (І. Кант, Г. Гегель). Існування людини припускає здійснення нею вільного й свідомого вибору в межах тієї фактичності, яка визначає її об'єктивну (фізичну, просторово-часову та ін.) заданість і межі можливостей (Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, К. Ясперс). Свобода пов'язана також з відповідальністю людини за здійснені вибори, за свою активність та її результати й за своє життя (Ж.-П. Сартр, М. Бердяєв).

Внутрішню свободу розглядають у філософії як феномен особистості (М. Бердяєв, Ж. Марітен), що відбиває своєрідність зв'язку між особистістю і світом, характер якого визначається її здатністю долати зовнішню детермінацію, „творчо протистояти” світу, приймати й „переробляти” власну фактичність, усвідомлювати й змінювати межі своїх можливостей, здійснювати творчу діяльність. Свобода властива не всім людям, оскільки пов'язана з розвиненою духовністю й моральністю; вона відповідає високим рівням вольової саморегуляції активності,

припускає структуру, зусилля, самопоходання й тому не тотожна всемогутності й свавілля (Ф. Ніцше, М. Мамардашвілі, В. Франкл).

Проблема свободи пов'язана з визначальними методологічними положеннями класичних зарубіжних теорій особистості, зокрема з визнанням ними того чи іншого виду детермінізму. Теорії, що визнають тільки зовнішню стосовно людської свідомості причинність (психоаналіз (З. Фрейд) і біхевіоризм (Б. Скіннер)), схильні до заперечення свободи й здатності людини до самодетермінації. Концепції, що визнають цільову (А. Адлер) й ціннісну (А. Маслоу) детермінацію, – розглядають людину як відповідальну та здатну свідомо обирати смислові основи свого життя і вважають свободу складовою загальнолюдського (екзистенціальна (Л. Бінсвангер, Р. Мей, В. Франкл, І. Ялом) та гуманістична психологія (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс)) або індивідуального способу існування (когнітивна психологія (А. Бек, Дж. Келлі)). З позицій конструкціонізму й конструктивізму, що розглядають психічні феномени як породження дискурсів (К. Джерджен, П. Бергер, Т. Лукман, Е. фон Глазерсфельд, П. Ватцлавик, Х. фон Ферстер), свобода й несвобода постають як певні способи (варіанти) смислового конструювання суб'єктом власного світу.

Експліцитні концепції свободи в зарубіжній психології здійснюють її презентацію через такі поняття, як *самодетермінація* (Е. Дісі, Р. Райан, У. Тейджсон), *цільова детермінація* (Дж. Річлак), *внутрішня мотивація* (Р. Уайт), *внутрішній локус каузальності* (Ф. Хайдер, Р. де Чармс), *інтернальний локус контролю* (Дж. Роттер), *самоефективність* (Дж. Істербрук), *суб'єктність (агенсу)* (А. Бандура, Р. Харре), *автономія* (Дж. Дуоркін), *автентичність* (Г. Френкферт). Загальним для них є розгляд людини як здатної ініціювати свої дії, здійснювати їх регуляцію й контроль, виходити з-під впливу зовнішніх каузальних чинників, керувати системою детермінації власної активності на основі процесів усвідомлення та рефлексії власних потреб і прагнень.

В українській і російській психології свобода розглядається як особливе ставлення людини до себе і світу, що визначає спосіб людського існування (С. Рубінштейн), як здатність особистості до саморозвитку і самотворчості (Г. Костюк), як здатність людини поставати суб'єктом, першоджерелом, автором власних дій і власного життя (В. Татенко, В. Петровський, В. Слободчиков), як форма саморегульованої активності особистості (Д. Леонт'єв), як усвідомлення та змінювання меж власних можливостей (О. Кузьміна) тощо.

В розглянутих підходах домінує функціональне витлумачення *свободи*, в якому вона постає певною характеристикою, що визначає загальний принцип, або механізм функціонування психічної активності людини, а не її смислові особливості. Цей механізм полягає в *самодетермінації, тобто свідомому, рефлексивному визначенні й регулюванні суб'єктом змісту, напрямку й процесу власної активності (поведінки, діяльності, життєдіяльності) на основі внутрішніх мотиваційних, цільових та ціннісно-смислових чинників при опосередкованому впливі зовнішніх умов, унаслідок чого активність є відносно незалежною від них.*

Проведений аналіз засвідчив, що психологічне розуміння і визначення свободи в різних підходах і концепціях найчастіше дається з позиції „зовнішнього спостерігача”. Попри наявність окремих спроб феноменологічного й топологічного розуміння окремих аспектів внутрішньої свободи особистості (Л. Божович, В. Татенко, О. Кузьміна, С. Нартова-Бочавер та ін.), вона лишається не вивченою в ракурсі суб’єктивного, внутрішнього переживання особистістю. Тому наше дослідження спрямоване на вирішення питання про те, чим є свобода для самої особистості, яким чином і через які внутрішні переживання і сенси вона сприймається, розуміється та осмислюється нею, як впливають смислові процеси, в яких відбувається переживання особистістю свободи, на її ставлення до себе й інших та життєві відношення.

Отже, існують різні виміри особистісної свободи як предмета психологічного дослідження. Коли вона розглядається як певна здатність, характеристика, властивість, то акцентується можливість розвитку в людей різних її рівнів (тобто рівнів оволодіння нею як „функцією”, „здатністю”), які можна вимірювати через застосування стратегії кількісних досліджень. Коли свободу характеризують як суб’єктивне, смислове утворення або стан, переживання, вона постає як психічний феномен, що має певне змістовно-смислове наповнення і підлягає вивченню на основі якісно-феноменологічних та герменевтичних стратегій дослідження.

У другому розділі – „*Особистісна свобода в контексті феноменологічного підходу*” – обґрунтовано феноменологічний погляд на особистісну свободу, з позицій якого вона розкривається як інтегративне смислове переживання (й водночас як структура особистісного досвіду); представлено семантичну модель особистісної свободи як смислового переживання та розкрито її складники; розглянуто особливості розвитку смислової структури досвіду свободи – несвободи й залежності на різних етапах онтогенезу.

Базові ідеї феноменологічної психології полягають: у розумінні *переживання* як центрального психологічного феномена, зосередженні уваги на аналізі сенсу, способів бачення й розуміння людиною світу, домінуванні принципу очевидності в дослідженнях та психотерапевтичній роботі, описовому підході до дослідження психологічних явищ (О. Улановський, Н. Бусигіна). Будь-яке переживання характеризується безпосередньою даністю суб’єктові (Е. Гуссерль, Ф. Василюк, Ю. Джендлін), водночас, воно може мати різні рівні усвідомленості. Тому в межах феноменологічної герменевтики, яка реалізує інтерпретативну („розумінневу”) методологію, основним завданням є *експлікація* різних форм *досвіду* особистості, спрямована на те, щоб зробити зрозумілим його смисловий зміст (Ф. Василюк, Н. Бусигіна).

У контексті феноменологічного підходу, реалізованого в нашому дослідженні, психологічна категоризація *внутрішньої свободи* здійснюється через її визначення як *смислового переживання особистістю своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе*. Ми виходимо з розуміння переживання як одиниці свідомості (В. Дільтей, Е. Гуссерль, Л. Виготський), у якій відбувається ставлення людини до того чи іншого моменту дійсності, а також з

уведеного Л. Виготським поняття „сміслового переживання” й неодноразово підкреслюваного у фундаментальних психологічних роботах зв'язку понять „переживання” і „сене” (Е. Гуссерль, Ф. Василюк, Д. Леонтьєв та ін.).

На основі когнітивно-психологічних концепцій внутрішню свободу можна розглядати як переживання, що має певну смислову „тканину”. Оскільки в основі індивідуального досвіду лежать ментальні (когнітивні) утворення („базисні переконання” (А. Бек), „моделі” (Дж. Боулбі, К. Крейк та ін.), „репрезентації” (Ж. Піаже), „конструкти” (Дж. Келлі)), то внутрішня свобода людини постає інтегративною структурою особистісного досвіду (Н. Чепелева), що пов'язана з певною ментальною моделлю світу (М. Смутьсон). Когнітивними складовими цієї структури є „одиниці сенсу”, у яких репрезентовано (в „перевтіленій” формі) такі особливості взаємозв'язку та взаємовпливу в системі „Я – Світ”, на основі яких особистість здатна будувати рівні, відкриті та вільні від залежності стосунки з іншими людьми, самовизначатись у власному виборі, свідомо будувати своє життя у межах тієї фактичності, що становить об'єктивні життєві умови та обставини. Важливим завданням дослідження, виходячи з цього, є визначення семантичних складових переживання особистісної свободи.

На основі аналізу смислових одиниць, що визначають розуміння свободи й автономії в різних психологічних підходах і концепціях, було розроблено семантичну модель особистісної свободи як смислового переживання (рис. 1), в якій здійснено спробу експлікації змісту особистісного досвіду дорослої людини у вигляді чотирьох смислових підструктур (складників):

1) *позитивна життєва позиція*, яка відбиває емоційний аспект раннього досвіду особистості та забезпечує спонтанне, ненапружене й зацікавлене перебування особистості в контакт з зовнішнім світом і людьми; смислова „формула” позитивної життєвої позиції містить базисні переконання людини про доречність власного існування і наявність свого місця у світі, про позитивне ставлення до неї інших людей, довіру до себе і світу, а також про можливість і комфортність спонтанного самопрояву в будь-якій активності, що відповідає власним інтенціям; зміст цієї структури особистісного досвіду визначено на основі положень теорії Дж. Боулбі про надійну прив'язаність дитини до матері як основу подальшого розвитку її автономії, концепції Е. Еріксона про довіру до світу як передумову позитивного розвитку его-ідентичності особистості, теорії Е. Берна про життєву позицію „Я + Ти+” як основу особистісної автономії;

2) *стійка й диференційована межа Я*, заснована на досвіді диференціації особистістю Я і не-Я, що забезпечує здатність особистості не вступати у симбіотичні, залежні стосунки, відділяти свої переживання й потреби від почуттів та очікувань інших людей, усвідомлювати сферу власного самовизначення й відповідальності; її функціонування засноване на базисних переконаннях, на основі яких особистість привласнює собі право проявляти власну самобутність, спокійно і толерантно переживаючи певну напругу, зумовлену відмінностями між власними інтенціями та спонукальними впливами з боку зовнішнього світу, й визначаючись у своїх діях, виходячи зі свідомого й відповідального вибору;

„Я шукаю свій шлях у житті й свій сенс. Незважаючи на скінченність, життя має сенс. Людина вільна у виборі свого шляху. В житті є вищі цінності. Я ціную мудрість і духовність, ціную своє життя та життя інших людей і прагну жити в гармонії із собою і світом”

Екзистенціальний погляд на життя

(підструктура, заснована на досвіді переживання життєвих подій в межах цілісної рефлексії власного життя в контексті буттєвих даностей – „життя – смерть”, „духовність – речовинність” та ін.; формується в дорослому віці)

„Я впливаю на своє життя і обираю власне майбутнє. Переживаючи й долаючи складні обставини, я здобуваю важливий досвід. Я можу використовувати свою силу, щоб будувати життя за власним задумом. Я здатний вистояти у стресі та протистояти несприятливим обставинам. Я обираю своє ставлення до умов, у яких перебуваю, і можу змінювати й розвивати себе”

Самодетермінація й життєва стійкість

(підструктура, що базується на досвіді подолання й розв'язання складних і стресових ситуацій; закладається в дитинстві, доформовується і функціонує в дорослому віці)

„Я окрема людина зі своїми почуттями, бажаннями, думками й діями. Я відокремлюю свої почуття й бажання від почуттів і бажань інших людей й несу відповідальність за власні дії. Я маю право робити свій вибір, інша людина – свій. Я можу бути самим собою поруч з іншими”

Межа „Я – не-Я”

(рання підструктура, заснована на досвіді диференціації особистістю Я і не-Я)

„У світі є місце для мене; мене приймають і підтримують, і я приймаю інших людей і довіряю їм. Я довіряю собі й своїм бажанням. Моя спонтанність доречна й приносить мені задоволення. Мені подобається взаємодіяти з іншими людьми й цікаво робити те, що я роблю”

Позитивна життєва позиція

(базисна підструктура; відбиває емоційний аспект раннього досвіду особистості, що базується на переживанні довіри, безпеки, надійності, визнанні власної самоцінності та значущості інших)

Рис. 1. Семантична модель особистісної свободи як смислового переживання

зміст цієї підструктури особистісного досвіду визначено на основі положення концепції С. Рубінштейна про *етичного* суб'єкта, а також підходів Ф. Перлза і М. Бубера про визнання і прийняття межі між Я та Іншим, з одного боку, як „місця” їх відокремлення, з іншого, – місця їхньої зустрічі та взаємодії;

3) *самодетермінація і життєва стійкість*, що забезпечує особистості здатність протистояти зовнішнім впливам і обставинам, долати життєві труднощі й вирішувати складні завдання життєдіяльності, підтримуючи цілісність своєї особистості та зберігаючи дієздатність, активність і здатність до вибору; відбивається у смислових переживаннях, які фіксують переконання особистості про її спроможність впливати на своє життя і визначати власне майбутнє, вистояти у стресах і розв'язувати складні життєві ситуації, про цінність здобутого у такий спосіб досвіду і здатність до саморозвитку й самозміни; смислові акценти цієї підструктури досвіду розкриті С. Рубінштейном – у розумінні принципу детермінізму „зовнішнє через внутрішнє”, К. Абульхановою – у визначенні особистості як суб'єкта життєвого шляху, який розв'язує протиріччя життєдіяльності, Г. Костюком – у розумінні процесу особистісного становлення як саморуку й саморозвитку, В. Франклом – в положеннях про „ноопсихічний антагонізм”, „протистояння заданості” та „впертість духу”, Р. Меєм – у розумінні зв'язку долі (фактичності життя) й свободи, С. Мадді – в обґрунтуванні життєстійкості як здатності особистості протистояти стресам і труднощам, Д. Леонтьєвим – у визначенні поняття „особистісного потенціалу”, головним феноменом якого є самодетермінація;

4) *екзистенціальний погляд на життя*, що забезпечує здатність особистості утримувати зрілу рефлексивну позицію стосовно світу, себе і свого місця в ньому, зберігати погляд на своє життя як ціле на основі переживання буттєвих цінностей; смислові акценти цієї підструктури досвіду репрезентовані у переконаннях особистості про своє життя як пошук власного сенсу та наявність у людини свободи шукати свій шлях у житті, про цінність власного життя і життя інших людей в контексті його скінченності, у визнанні вищих цінностей і загальній духовній орієнтації життя; виділення смислових складових цієї підструктури досвіду базується на розумінні С. Рубінштейном людського способу життя як рефлексивного проживання людиною своїх відношень зі світом, положенні А. Маслоу про мета-цінності й мета-спосіб буття, розумінні В. Франклом свободи як прагнення до реалізації цінностей і сенсу життя, положенні І. Ялома про переживання людиною неминучих життєвих даностей.

При побудові семантичної моделі смислового переживання особистісної свободи ми виходили з припущення про те, що наведена система сенсів має ієрархічну структуру, а онтогенетичне формування всіх її складників відбувається лінійно. Однак розуміння феноменології переживань свободи – несвободи у біографічній історії особистості, яке сформувалося в результаті формувальної частини нашого дослідження, дозволило скоректувати ці уявлення.

На основі теоретичного аналізу було окреслено також смислову будову особистісного досвіду несвободи й залежності, яка містить смислові одиниці, що

відбивають негативне, знецінювальне ставлення особистості до себе і/або інших; недиференційовану, нестійку й проникну межу Я, що виявляється в схильності будувати й підтримувати залежні міжособистісні стосунки, не відмежовувати сферу власної відповідальності від відповідальності інших людей; переконання про власну неспроможність протистояти зовнішнім умовам і обставинам, вистояти у стресі, робити вибір та розв'язувати складні життєві ситуації; ціннісну обмеженість і слабку усвідомленість життя.

Розгляд теорій психічного розвитку дитини дозволив встановити, що на ранніх етапах онтогенезу відбувається розвиток смислової підструктури позитивної (негативної) життєвої позиції й досвіду встановлення межі „Я – не-Я”. Феноменологічно становлення базисних переконань про наявність позитивного й окремого від інших Я відбувається через переживання дитиною прив'язаності до матері та подальшого процесу відділення (сепарації) від неї (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, М. Малер). Формування структури особистісного досвіду, пов'язаної зі встановленням власної психологічної межі, відбувається впродовж усього дитинства й ґрунтується на безпосередній доступності свідомості станів-переживань, пов'язаних з локусом каузальності (Е. Дісі, Р. Райан, Р. де Чармс).

Формування первинної робочої моделі як першої більш-менш стійкої структури досвіду особистості здійснюється через механізми функціонування системи пам'яті (глибинної, семантичної, епізодичної) (Дж. Боулбі), а також оформлення *ранніх рішень* як смислового механізму формування досвіду в ранні періоди розвитку дитини (Р. Гулдінг, М. Гулдінг), який фіксується засобами невербальної „мови” глибинного шару свідомості (О. Смирнова). Елементами, „знаками” цієї „мови” є довербальні й тілесні реакції дитини, які утворюють її первинний досвід саморегуляції (Р. Ерскін, Л. Марчер).

Включення у процес розвитку дитини-дошкільника зовнішніх контролюючих чинників, що обмежують її спонтанну та імпульсивну активність, стає основою формування в неї соціальних, етичних регуляторів поведінки (Л. Божович, Є. Субботський) та спричиняє появу переживань суперечливого поєднання внутрішньої й зовнішньої мотивації (внутрішнього й зовнішнього локусу каузальності) (Т. Гордєєва, Е. Дісі, Р. Райан, В. Чирков). Вхідження молодшого школяра у шкільне навчання сприяє посиленню зовнішньої мотивації, що базується на значущості зовнішніх стимулюючих, контролюючих і мотивуючих чинників активності й діяльності дитини.

Ключовим моментом розвитку підлітка є поєднання свободи й відповідальності як двох ліній єдиного процесу становлення особистісної автономії (О. Калитєєвська, Д. Леонтєв), а також переживання сплеску емоційної, ціннісної та поведінкової емансипації від дорослих (І. Кон). Юнацький вік як період особистісного й професійного самовизначення містить у собі можливість набуття нового досвіду в смисловій дилемі „свобода – несвобода” – досвіду поступового психологічного відділення юнака від батьків та інших дорослих (І. Кон) та досвіду прийняття перших усвідомлених рішень, від яких залежить його подальше життя (Е. Еріксон, Дж. Марсія). В цей період активно включаються й функціонують механізми рефлексії та концептуалізації досвіду, що до-

звояють молодій людині усвідомити й упорядкувати ціннісно-сміслові „опори” свого досвіду й на цій основі проектувати майбутнє.

В дорослому віці смислова структура феномена внутрішньої свободи досягає свого розвинутого стану, який характеризується сформованістю й функціонуванням усіх підструктур особистісного досвіду, що утворюють цей феномен. При цьому найбільш сильним випробуванням підлягає підструктура досвіду самодетермінації й життєстійкості (О. Белінська, Д. Леонтьєв, С. Мадді); тому вона проходить процес свого доформування. Екзистенціальна система сенсів у дорослості отримує можливість свого повноцінного розвитку й становлення.

Попри можливість зростання цілісності, зрілості, життєстійкості й відповідальності в дорослому віці, цей період людського онтогенезу містить також можливість формування, закріплення та усталення різних форм психологічної залежності людини (В. Москаленко, А. Бродські, С. Піл, Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд та ін.).

Механізмами формування особистісного досвіду дорослої людини є семіотизація, наративізація, рефлексія та концептуалізація (Н. Чепелєва), а також автобіографічна пам'ять (В. Нуркова); вони спрямовані на формування цілісності й семантично-часової єдності особистості як суб'єкта життя, утримують в свідомості й несвідомому людини характерні для неї смислові переживання свободи, несвободи й залежності в різних ситуаційно-життєвих контекстах.

У **третьому розділі** – „Дослідження особистісної свободи людини в дорослому віці” – наводяться матеріали дослідження смислової будови переживання свободи – несвободи в дорослих досліджуваних в різні періоди дорослості, а також описані особливості смислової будови цього феномена в осіб, які позбавлені волі й відбувають термін покарання в пенітенціарних закладах.

Під час дослідження було розроблено, валідизовано та стандартизовано дослідницький інструмент – опитувальник „Я і Світ”, структура якого відповідає запропонованій нами семантичній моделі особистісної свободи. Опитувальник містить чотири шкали – „Позитивна життєва позиція”, „Межа Я – не-Я”, „Самодетермінація”, „Екзистенціальний погляд на життя”; визначається також сумарний показник (змінна „Внутрішня свобода”). При вивченні психометричних властивостей опитувальника були визначені інтеркореляції шкал та сумарного показника (таблиця 1).

Результати кореляційного аналізу вказують на наявність високих прямих взаємозв'язків між усіма шкалами тесту і сумарним показником. Але найменш тісні зв'язки встановлює шкала „Екзистенціальний погляд на життя”. Ми пояснюємо це тим, що екзистенціальний світогляд є специфічним і малопоширеним способом проживання особистістю власного життя, а тому внесок екзистенціальних поглядів у загальну смислову структуру переживання внутрішньої свободи на „середньостатистичному” рівні менше, порівняно з іншими структурами досвіду.

Валідизацію опитувальника „Я і Світ” здійснено через визначення факторної та критеріальної валідності. Корелювання його показників з оцінками

трьох психодіагностичних методик, валідизованих для вивчення особистісних властивостей, близьких до конструкту „внутрішня свобода”, – Самоактуалізаційного тесту (САТ) Е. Шострома, опитувальника загальної каузальної орієнтації О. Дергачової та Д. Леонтєва, опитувальника „Суверенність психологічного простору” С. Нартової-Бочавер, засвідчило, що найбільш близьким за змістом до поняття „внутрішня свобода” є конструкт „внутрішня підтримка” в моделі психологічних характеристик самоактуалізованої особистості ($r = 0,57$ при $p < 0,001$). Встановлено також, що сумарний показник особистісної свободи позитивно і значущо корелює з автономією як схильністю особистості до вибору на основі внутрішнього локусу каузальності ($r = 0,32$ при $p \leq 0,01$) та суверенністю психологічного простору особистості ($r = 0,30$ при $p \leq 0,01$).

Таблиця 1

Матриця інтеркореляцій шкал і сумарного показника опитувальника „Я і Світ” (коефіцієнти кореляції Пірсона), $n = 869$

Змінні	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Сумарний показник
Шкала 1 „Позитивна життєва позиція”	0,44*	0,68*	0,23*	0,87*
Шкала 2 „Межа Я – не-Я”		0,48*	0,13*	0,69*
Шкала 3 „Самодетермінація”			0,25*	0,87*
Шкала 4 „Екзистенціальний погляд на життя”				0,44*

Примітка: * – зв’язок значущий на рівні $p \leq 0,01$.

Аналіз даних, отриманих за опитувальником „Я і Світ” (дорослі досліджувані), свідчить про те, що смислова будова внутрішньої свободи як смислового переживання має певні особливості, співвідношувані з чинниками статі та віку. Встановлено, що найбільш виразно в обох гендерних групах проявляються смислові одиниці, що входять до підструктури позитивної життєвої позиції. Водночас, чоловікам, порівняно з жінками, більше властиві переконання щодо спроможності людини впливати на свою долю й протистояти зовнішнім обставинам (самодетермінація і життєстійкість), а також установки, що забезпечують функціонування стійкої й диференційованої межі Я (відмінності встановлені на рівні тенденції). Найменш виразними у загальній структурі досвіду внутрішньої свободи в чоловіків є екзистенціальні погляди. У жінок вони проявлені більш виразно, порівняно з чоловіками, при цьому найменше у смисловій будові переживання внутрішньої свободи жінок виявляються базисні переконання, що стосуються диференціації „Я і не-Я”, здатності утримувати власну психологічну межу й не „зливатися” з іншими.

Встановлені вікові тенденції полягають у тому, що найвиразніше смислові складники внутрішньої свободи особистості виявляються у представників ві-

кової групи від 31 до 40 років. На цей вік припадають „точки максимуму” в позитивному ставленні до себе та встановленні позитивних стосунків з іншими людьми, впевненості в майбутньому, прагненні до досягнень, умінні протистояти тиску обставин та будувати життя за власним задумом. Найменш виразно смислові складники внутрішньої свободи виявляються у представників вікової групи, що відповідає останньому десятиліттю зрілості (51 – 60 років).

Дисперсійний аналіз варіацій сумарного показника за опитувальником „Я і Світ” залежно від вікового й гендерного чинників (рис. 2) показав, що рівень переживання внутрішньої свободи в чоловічій групі залежить від віку на рівні $p \leq 0,01$, в жіночій – $p \leq 0,05$.

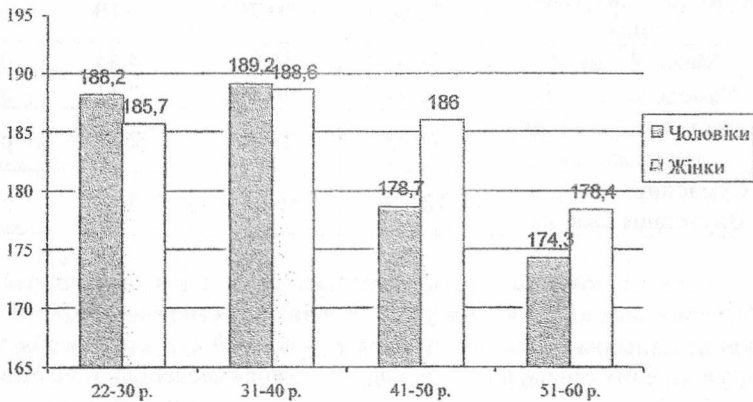

Рис. 2. Вікова динаміка загального показника особистісної свободи у жіночій і чоловічій вибірках (за опитувальником „Я і Світ”)

Примітка: середнє арифметичне для чоловічої вибірки становить 183,75, для жіночої – 185,86, стандартне відхилення – 25,46 і 24,39 відповідно

Смислові складники переживання внутрішньої свободи в чоловіків у віці після 40 років виявляються значно менше, ніж у період від 22 до 40 років. Водночас жінки в періоди середньої дорослості більш виразно переживають внутрішню свободу, ніж у молодості та пізній дорослості. Це пояснюється тим, що вік від 30 до 50-ти років збігається з періодом найбільшої професійної активності жінок; це період життя, коли залученість у сімейні справи є менш напруженою (діти вже підросли, а онуків ще немає), й тому на першому плані стоять завдання професійної самореалізації, де можливість придбати й прожити досвід автономії вище, ніж у сімейному житті.

Порівняльний аналіз даних, отриманих за опитувальником „Я і Світ” респондентами з нормативної вибірки та досліджуваними, що відбувають термін покарання за скоєння злочину, надав дані про наявність достовірних відміннос-

тей у смисловій структурі феномена особистісної свободи – несвободи у представників обох груп (таблиця 2).

Таблиця 2

Відмінності між середніми показниками смислових складників особистісної свободи ув'язнених і досліджуваних з нормативної вибірки (за опитувальником „Я і Світ”)

Назва	Середнє арифметичне		t-критерій Стью-дента	p-рівень
	Нормативна вибірка	Ув'язнені		
Позитивна життєва позиція	71,66	59,76	8,19	$p \leq 0,01^*$
Межа Я – не-Я	38,43	34,09	4,43	$p \leq 0,01^*$
Самодетермінація	51,77	46,46	4,11	$p \leq 0,01^*$
Екзистенціальний погляд на життя	25,25	23,33	2,78	$p \leq 0,01^*$
Сумарний показник „Внутрішня свобода”	187,10	163,65	7,09	$p \leq 0,01^*$

Середні показники всіх смислових складників внутрішньої свободи в ув'язнених значно нижчі, ніж у представників нормативної вибірки, що дає підстави для висновку про домінування у смисловій структурі особистісного досвіду ув'язнених сенсів, що відповідають полюсу несвободи й залежності.

Найбільш типовим варіантом життєвої позиції ув'язнених є співвідношення „Я + Світ –”. Функціонування межі „Я – не-Я” регулюється сенсами, на основі яких вони слабко диференціюють сферу власної відповідальності та відповідальності інших людей, виявляють залежність від інших та від їх ставлення до себе. У смисловій підструктурі досвіду самодетермінації й життєстійкості в ув'язнених переважають сенси, в основі яких лежить переконаність у відсутності в людей (зокрема й у них) можливості робити вибір, здатності управляти власним життям. Водночас, виявлено смислові утворення, що підтримують механізми адаптації та виживання в жорстких умовах життя в пенітенціарному закладі (прояв специфічної життєстійкості). У структурі екзистенціального світосприйняття в ув'язнених виявлено уявлення й погляди, що істотно відхиляються від нормативних у бік нижчої свідомості та ціннісної орієнтованості життя.

У четвертому розділі – „Індивідуально-психологічні кореляти особистісної свободи в дорослому віці” – аналізуються матеріали дослідження, в якому встановлено і вивчено зв'язки між особистісною свободою й такими індивідуально-психологічними властивостями, як самосвідомість, механізми психологічного захисту, життєстійкість, автономія, суверенність, система рис самоактуалізованої особистості, особливості когнітивно-смислового ставлення особистості до життя та ін.

Наше дослідження надало результати, що дозволяють констатувати стійкий зв'язок самосвідомості особистості та її внутрішньої свободи / несвободи. Вивчення кореляційних зв'язків між смисловими категоріями самоописів досліджуваних за методикою Куна і Макпартленда „20 Я” та показниками опитувальника „Я і Світ” засвідчило, що смислові складники внутрішньої свободи прямо пов'язані із самосвідомістю особистості, її найважливішими змістовими характеристиками – позитивним самосприйняттям ($r=0,40$ при $p\leq 0,01$), категоризацією себе як людини, яка буде своє життя за власним задумом ($r=0,32$ при $p\leq 0,01$). Досліджувані, які мають позитивну життєву позицію, диференційовану психологічну межу Я, успішний досвід самодетермінації й розвинені екзистенціальні погляди, рідше позиціонують себе як незадоволених будь-ким-чим у світі ($r=-0,55$ при $p\leq 0,01$), налаштованих на негативне оцінювання інших людей ($r=-0,31$ при $p\leq 0,01$) і себе ($r=-0,50$ при $p\leq 0,01$), фіксованих на обмеженнях та перешкодах ($r=-0,52$ при $p\leq 0,01$).

Використання модифікованого нами варіанту методики Дембо – Рубінштейн (спрямованого на встановлення самооцінки і рівня домагань за критеріями „Розум, інтелект”, „Життєва активність та енергія”, „Здатність спиратися на себе”, „Спонтанність, ненапруженість”, „Оптимізм, віра в майбутнє”, „Відповідальність”, „Стресостійкість, подолання”, „Управління своїм життям”) дозволило встановити, що існує прямий зв'язок внутрішньої свободи особистості з позитивною самооцінкою та задоволеністю собою ($r=0,28$ та $0,31$ при $p\leq 0,01$ відповідно).

Матеріали, отримані під час корелювання показників опитувальника „Я і Світ” з Тестом життєстійкості С. Мадді (в адаптації О. Дергачової – Д. Леонтєва), дають підстави для характеристики внутрішньої свободи як смислового переживання, що дозволяє їй проявляти силу, стійкість та здатність до конструктивного подолання складних й несприятливих життєвих ситуацій (коєфіцієнти кореляції різних шкал коливаються від $0,32$ до $0,79$ при $p\leq 0,01$). Отже, вільна особистість характеризується життєстійкістю, вона живе в зацікавленому контакті зі світом, вірить у свою здатність впливати на події власного життя, готова йти на ризик й у такий спосіб набувати нового досвіду.

Вивчення зв'язку особистісної свободи з системою еґо-захисту було здійснено на основі використання опитувальника „Діагностика типів психологічного захисту” Р. Плутчика та корелювання його результатів з оцінками досліджуваних за опитувальником „Я і Світ” (таблиця 3).

Смислові складники особистісної свободи зворотно корелюють з показниками таких механізмів психологічного захисту, як проєкція ($r=-0,47$ при $p\leq 0,01$), реактивні утворення ($r=-0,38$ при $p\leq 0,01$), подавлення ($r=-0,35$ при $p\leq 0,01$), регресія ($r=-0,29$ при $p\leq 0,01$), заміщення ($r=-0,28$ при $p\leq 0,01$), а також із загальним показником напруженості всієї системи еґо-захисту ($r=-0,45$ при $p\leq 0,01$).

Таким чином, внутрішня свобода припускає здатність людини сприймати й переживати те, що відбувається, не вдаючись до дій, спрямованих на психологічний захист і уникнення „неприйнятних” переживань. І навпаки, наявність

у досвіді дорослих людей переживань несповоди й залежності, заснованих на негативній життєвій позиції, недиференційованій особистій межі, нерозвиненості уявлень про здатність людини протистояти зовнішній детермінації, невизначеності екзистенціальних поглядів, співвідноситься зі схильністю до використання різних стратегій психологічного захисту, що є механізмами, за допомогою яких людина уникає адекватного сприймання себе, інших людей і світу.

Таблиця 3
Зв'язок показників механізмів психологічного захисту та смислових складників особистісної свободи (коефіцієнти кореляції Пірсона), $n = 111$

Механізми психологічного захисту	Смислові складники особистісної свободи				
	Позитивна життєва позиція	Межа Я-не-Я	Самодетермінація	Екзистенціальний погляд на життя	Сумарний показник „Внутрішня свобода”
Заперечення	0,14	0,00	0,12	0,08	0,15
Подавлення	-0,39*	-0,14	-0,25**	-0,28*	-0,35*
Регресія	-0,28*	-0,25*	-0,21**	-0,10	-0,29*
Компенсація	-0,09	-0,16	-0,08	-0,25**	-0,16
Проекція	-0,43*	-0,40*	-0,30*	-0,32*	-0,47*
Заміщення	-0,30*	-0,19	-0,22**	-0,10	-0,28*
Інтелектуалізація	-0,28*	-0,16	-0,10	-0,19	-0,24**
Реактивні утворення	-0,32*	-0,32*	-0,37*	-0,13	-0,38*
Загальний показник напруженості системи еґо-захисту	-0,42*	-0,36*	-0,30*	-0,29*	-0,45*

Примітка: * – зв'язок значущий на рівні $p \leq 0,01$;

** – зв'язок значущий на рівні $p \leq 0,05$.

Наше дослідження було спрямоване також на вивчення питання про те, у який спосіб людина осмислює своє життя залежно від рівня внутрішньої свободи, тобто яким чином досліджувані з різним за смисловою будовою досвідом переживання свободи – несповоди, осмислюють та проблематизують конкретні й реальні життєві проблеми, усвідомлюють свої досягнення та формулюють життєві перспективи. З цією метою ми провели письмове опитування, результати якого було опрацьовано за методом контент-аналізу.

Аналіз формулювань досліджуваними власних життєвих проблем дав змогу класифікувати їх за рівнями проблематизації на сім категорій: постановка проблеми на рівні „загальних місць” (27,5 %); зазначення „дефіциту”, відсутності в житті будь-яких важливих моментів, чинників, умов (8,6 %); отис проблемного боку життя у вигляді назви основних подій або ситуацій, у яких проявляється проблема (20,9 %); формулювання питань (20,4 %) та цілей (10,5 %); визначення актуального життєвого протиріччя (10,9 %); власне проблематизація (1,2 %). Дані про виявлені в дорослих респондентів рівні розвитку вміння проблематизувати актуальну життєву ситуацію корелювалися з показниками смислових складників особистісної свободи. Отримані результати дозволяють стверджувати, загалом, про існування помірного негативного зв'язку низьких рівнів проблематизації (констатації „загальних місць” та указувань на нестачу або відсутність чогось у житті) з показниками внутрішньої свободи (коефіцієнти кореляції Спірмена R дорівнюють $-0,22$ й $-0,23$, $p \leq 0,05$). Вміння формулювати цілі при аналізі життєвих проблем встановлює прямі зв'язки з такими складниками особистісної свободи, як „позитивна життєва позиція” ($R = 0,26$, $p \leq 0,05$), „межа Я – не-Я” ($R = 0,27$, $p \leq 0,01$), а також із загальним її показником ($R = 0,23$, $p \leq 0,05$). Досліджувані, здатні формулювати життєві проблеми на рівні власне проблематизації, мають дещо вищі показники особистісної свободи ($R = 0,23$, $p \leq 0,05$). Отже, дорослі респонденти, смислова структура особистісного досвіду яких містить сенси, що утворюють переживання внутрішньої свободи, виявляють здатність більш адекватно інтерпретувати і ставити проблеми, що існують в актуальних життєвих обставинах.

Кореляційний аналіз надав також дані про те, що досліджувані з більш високими показниками смислових складників внутрішньої свободи схильні оцінювати своє життя як більш результативне й перспективне (коефіцієнти кореляції Спірмена варіюють від 0,20 до 0,30). Крім того, помітна орієнтація таких досліджуваних на досягнення (як вже реалізовані, так і бажані в майбутньому) у сфері професійного й особистісного зростання та стосунків з людьми. Встановлено також, що досліджувані, які мають переконання про свою здатність до самодетермінації, виражені екзистенціальні погляди і, загалом, більш високі показники внутрішньої свободи, мають більш наповнену життєву перспективу (R варіює від 0,22 до 0,26, $p \leq 0,05$).

В дослідженні було перевірено також розглянуте в теоретичному аналізі положення про вплив досвіду ранніх стосунків особистості у батьківській родині на формування смислової структури феномена свободи – несвободи на подальших етапах особистісного розвитку, оскільки його базисні підструктури – позитивна життєва позиція та психологічна межа Я – формуються в ранньому онтогенезі. З цієї метою було проведено опитування досліджуваних за багатовимірним біографічним опитувальником („Мангеймський біографічний інструмент”), який використовують для вивчення деяких аспектів біографії, соціального оточення й особистості респондентів, особливостей раннього дитячого досвіду. Опитувальник містить шкали: „Негативна сімейна ситуація”, „Нестача сили Я”, „Негативне соціальне становище”, „Негативний стиль виховання”,

„Нейротизм”, „Низька соціальна активність”, „Схильність до соматичних порушень”, „Екстраверсія”. Результати кореляційного аналізу свідчать про наявність помірного зв'язку раннього досвіду стосунків досліджуваних у батьківській родині (змінні „негативна сімейна ситуація” та „негативний стиль виховання”) з показниками позитивної / негативної життєвої позиції та досвіду їх самодетермінації й життєстійкості ($r = -0,16$ і $-0,18$ при $p \leq 0,05$). Позитивна життєва позиція та установки на самодетермінацію й конструктивне розв'язання складних життєвих ситуацій дещо частіше проявляється в тих із них, хто сприймає свою дитячу сімейну ситуацію менш негативно. І навпаки, чим більш несприятливими видаються досліджуваним стосунки з батьками (брак уваги з боку батьків, їх негативне ставлення до навколишнього світу тощо), тим менше вони розділяють переконання про позитивність світу й свого Я, а також про здатність людини управляти власним життям. Це свідчить про те, що в дорослих досліджуваних, які мають негативне ставлення до себе або світу та слабо виражені уявлення про свою здатність управляти власним життям і долати життєві труднощі, частіше зберігаються в пам'яті спогади про невротичний, непослідовний, конфліктний або гнітючий стиль виховання в батьківській родині. У той же час, смислові складники внутрішньої свободи (окрім екзистенціальної системи поглядів) мають зворотні зв'язки з несприятливими, „нездоровими” проявами внутрішнього й зовнішнього психологічного статусу досліджуваних. Зворотно пов'язані з внутрішньою свободою та її складниками такі властивості, як нестача сили Я, порушення в стосунках з людьми й труднощі соціальної адаптації, нейротизм, низька активність у соціальних контактах, схильність до психосоматичних порушень (r варіює в межах від $-0,25$ до $-0,43$ при $p \leq 0,01$). Ці дані підтверджують тезу про те, що внутрішня свобода відповідає полюсу особистісного здоров'я, несвобода – полюсу нездоров'я. Крім того, підтверджується припущення про вплив раннього досвіду стосунків у батьківській родині на смислову будову феномена внутрішньої свободи – несвободи, але цей вплив не „фатальний” і не однозначний.

У п'ятому розділі – „Особистісна свобода в дискурсі психологічного консультування та психотерапії дорослих” – подано матеріали дослідження особистісної свободи дорослої людини, побудованого на основі стратегії формування (що дозволяє вивчати досліджуване явище в динаміці його розвитку) та організованого у формі процесу психологічної допомоги особистості в актуалізації її особистісної свободи в умовах психотерапії та психологічного консультування.

Нами було вивчено можливість актуалізації внутрішньої свободи дорослих досліджуваних в умовах індивідуальної та групової психотерапії. Відмінність між цими формами психотерапевтичної взаємодії з досліджуваними мала організаційний, а не змістовно-смисловий характер.

При організації простору психотерапевтичної та консультативної взаємодії психолога з клієнтами та учасниками груп було враховано та впроваджено низку вимог та принципів, що відповідають сучасним уявленням про *організаційно-інтераційні* особливості психотерапевтичних стосунків. Ці вимоги та

принципи ми розглядаємо як психологічні умови актуалізації внутрішньої свободи особистості. До них відносяться: взаємна відповідальність психолога та клієнта за процес і результати спільної діяльності (реалізується через обговорення й укладання організаційного та терапевтичного контракту); підтримування стосунків, вільних від психологічних ігор та маніпуляцій, що запобігає фіксації клієнта в стані неусвідомлення власних патернів і безвідповідальності (Е. Берн, К. Стайнер); реалізація феноменологічної установки „тут і зараз” (Ф. Перлз, Ю. Джендлін); відсутність тиску або примусу клієнта – недирективність (К. Рорджерс).

Назва, яку ми використовуємо для проведеної групової психотерапевтичної роботи – „*реорієнтаційний тренінг нового рішення*”. Незважаючи на вживання поняття „тренінг”, психологічний вплив, який здійснювався в просторі групової взаємодії, не пов’язаний із цілеспрямованим „тренуванням”, або „підготовкою” учасників до нових форм поведінки в тих або тих життєвих ситуаціях. Створювались умови для проробки смислових структур особистісного досвіду учасників, які сформувалися в ранньому, далекому або недавньому минулому, але задіяні в актуальному для теперішнього моменту способі сприймання, проживання й розв’язання тих життєвих ситуацій, з приводу яких вони звернулися за психологічною допомогою. Ця особливість проведеної роботи виражена в понятті *реорієнтації* (О. Сидоренко), що вказує на момент „повернення” до колись прожитого досвіду з метою переорієнтації в його ключових смислових домінантах.

Психотерапевтична та психолого-консультативна робота з учасниками дослідження будувалася на основі полімодального підходу, який об’єднує транзакційний аналіз, гештальт-терапію й монодраму. Такий підхід щонайближче співвідноситься з напрямом, запропонованим Р. Гулдінгом та М. Гулдінг, що має назву „психотерапії нового рішення”. Зазначений напрям становить одну із шкіл сучасного транзакційного аналізу, хоча його формування відзначене впливом гештальт-терапії Ф. Перлза та психодрами Я. Морено. „*Нове рішення*” – це те або те переглянуте людиною переконання-уявлення (тобто семантична одиниця досвіду), в якому переоцінюється смислове переживання певного моменту несвободи або залежності, зафіксоване в попередньому досвіді, і утверджується інший погляд на себе, ситуацію, зовнішні умови та впливи. Новий погляд і новий сенс досягається через винаходження переживання, що відповідає більшій свободі, спонтанності, можливості довіряти собі й іншим, перевіряти та випробувувати свою психологічну межу, робити вибір, знаходити ресурс для подолання та ін.

Метою реорієнтаційного тренінгу нового рішення є трансформація смислової структури досвіду несвободи й залежності учасників групи в напрямі актуалізації та посилення переживання внутрішньої свободи на основі перепроживання та реінтерпретації ключових сенсів, зафіксованих в їхньому особистісному досвіді. Завданнями тренінгу є: усвідомлення учасниками проблемних і травматичних моментів свого минулого досвіду та їх зв’язку із психологічними проблемами дорослого життя, їхня емоційна проробка; аналіз дитячого дос-

віду стосунків з батьками та іншими значущими дорослими, вивчення переданих ними заборон і „наказів”, які впливають на ставлення учасників до себе й інших людей, визначають моделі їхньої життєвої активності (вивчення ранніх рішень); прийняття нових рішень – формування нових смислових „опор” особистісного досвіду на основі переживання внутрішньої свободи (позитивного образу себе й світу, стійкої межі Я, самодетермінації та внутрішньої сили, екзистенціального ставлення до життя).

У цій частині дослідження взяли участь 127 осіб. З них – 66 (11 чоловіків та 55 жінок) у віці від 22 до 56 років пройшли процес *індивідуального* психологічного консультування (від 3 до 6 – 7 зустрічей) або психотерапії (від 2 – 3 місяців до 1,5 – 2 років; максимальна тривалість окремих випадків – понад три роки). У груповій психотерапії взяла участь 61 особа (12 чоловіків і 49 жінок) віком від 22 до 57 років. Було організовано 6 психотерапевтичних груп, кількісний склад учасників у яких варіював від 8 до 12 осіб. Загальна тривалість та інтенсивність роботи груп визначалася організацією такого часового режиму занять, за якого кожного тижня проводилась одна чотиригодинна зустріч упродовж 3-х місяців. Апробувався й другий варіант часової організації занять – один дводенний „інтенсив” (дванадцять годин групової роботи) в півтора місяця впродовж 1 – 1,5 років.

Психотерапевтичний вплив, спрямований на допомогу й підтримку в перепроживанні та реконструюванні досвіду, що лежить в основі патернів несвободи й залежності досліджуваних, визначався змістом запиту кожного учасника, а також його індивідуальним контрактом. При цьому в змісті запиту виявлялися смислові акценти, пов’язані з дефіцитарністю певного складника феномена внутрішньої свободи (позитивної життєвої позиції, межі „Я – не-Я”, самодетермінації та подолання, екзистенціального ставлення до життя). У зв’язку з цим „події”, з яких складався процес психотерапевтичної взаємодії, пов’язані зі смисловими одиницями особистісного досвіду клієнтів і учасників груп, їх перепроживанням та реконструкцією. Отже, відповідність „подієвої” сторони психотерапевтичного процесу дефіцитарним смисловим складникам феномена особистісної свободи / несвободи визначає *змістові* особливості психотерапевтичної взаємодії, що становить одну з умов актуалізації внутрішньої свободи в дорослих досліджуваних.

У процесі індивідуальної та групової роботи було застосовано такі психотерапевтичні методи: опрацювання внутрішніх феноменів та робота на межі контакту (гештальт-терапія), фокусування на „чуттєвому сенсі” переживань (тілесно-орієнтована та фокусовано-центрована психотерапія), методи Repairing, батьківського інтерв’ю та „розплутування почуттів” (транзакційний аналіз), методи монодрами.

В результаті „Реорієнтаційного тренінгу нового рішення” у смисловій структурі феномена внутрішньої свободи / несвободи досліджуваних відбулись значущі зміни, які встановлено за трьома шкалами опитувальника (на рівні $p \leq 0,05$) й сумарного показника (на рівні $p \leq 0,01$) (всього – за 17 пунктами). Дані, розміщені в таблиці 4, свідчать про статистично значущі зміни у смисловій

структурі позитивної життєвої позиції, психологічної межі Я та самоідентифікації.

Таблиця 4

Показники смислових складників особистісної свободи до і після реорієнтаційного тренінгу нового рішення (за опитувальником „Я і Світ”)

Змінні	Середнє арифметичне		t-критерій Стьюдента	p-рівень
	До тренінгу	Після тренінгу		
„Позитивна життєва позиція”	73,83	78,78	2,23	p≤0,05
„Межа Я – не-Я”	40,61	45,35	2,42	p≤0,05
„Самоідентифікація”	55,78	60,65	2,44	p≤0,05
„Екзистенціальний погляд на життя”	27,69	27,83	0,09	Не значущий
Сумарний показник „Внутрішня свобода”	198,06	212,48	2,59	p≤0,01

Якісний аналіз результатів (контент-аналіз тексту феноменологічних самоописів учасників після реорієнтаційного тренінгу) свідчить про те, що найсуттєвіші зміни відбулись у смисловій структурі позитивної життєвої позиції та психологічної межі Я. Дещо меншою частотою характеризуються описи змін у смисловій підструктурі досвіду самоідентифікації. У своїх феноменологічних самоописах учасники психотерапевтичних груп вказують також на зміни, що відбулись в екзистенціальному аспекті їх ставлення до життя, але частота таких описів нижча, порівняно з іншими підструктурами особистісного досвіду.

Досвід психотерапевтичної роботи з дорослими досліджуваними надав можливість також встановити певні смислові зв'язки між складниками феномена особистісної свободи. Ми виходили з припущення про лінійно-ієрархічний принцип, на основі якого формується й функціонує цілісна смислова структура особистісного досвіду, відбита у запропонованій нами семантичній моделі. Осмислення життєвих історій досліджуваних та феноменології переживань свободи – несвободи й залежності в умовах психотерапевтичного діалогу дозволяє нам констатувати наявність *лінійних* і *нелінійних* зв'язків між складниками окресленої структури. Так, функціонування стійкої та диференційованої межі Я (2-й складник) базується на прийнятті особистістю себе й інших, базовій довірі до себе і світу (1-й складник), на основі чого стає можливим прояв своєї індивідуальності та витримування напруги, що виникає під час суперечливих контактів з іншими людьми у площині внутрішньої / зовнішньої каузальності. Успішний досвід конструктивного функціонування межі „Я – не-Я” (2-й складник) підсилює і зміцнює першу підструктуру досвіду – позитивне ставлення до себе і світу. Таким чином, перші два смислові складники особистісної свободи пов'язані лінійно й ієрархічно. У свою чергу, досвід самовизначення й конструктивного проживання протиріч у стосунках з людьми, який формується при

оформленні психологічної межі Я (2-й складник), стає основою для розвитку смислових складових наступної підструктури особистісного досвіду – самодетермінації і життєвої стійкості (3-й складник), яка вибудовується на основі успішного проживання ситуацій напруженої взаємодії зі світом під час виникнення складних і стресових ситуацій. При цьому позитивна життєва позиція особистості (1-й складник) найчастіше прямо впливає на самодетермінацію і життєстійкість (3-й складник), підживлюючи цю підструктуру переживанням довіри до себе й інших. Водночас, в окремих випадках здатність до самодетермінації і життєстійкості формуються й при дефіцитарному розвитку базисної підструктури досвіду (1-го складника). Це відбувається за рахунок прояву особистістю своєї внутрішньої сили всупереч несприятливим обставинам дитинства, що базується на прийнятті самостійних ранніх рішень „вистояти”, „не зламатися”, „вижити”, „стати щасливим всупереч...” та ін. Отже, смисловий зв'язок 1-го і 3-го, а також 2-го і 3-го складників може мати як лінійний, так і нелінійний характер. Становлення екзистенціальної системи поглядів особистості (4-й складник) характеризується найбільшою „автономією” в окресленій моделі. Екзистенціальний досвід не так часто стає закономірним наслідком поступального розвитку всієї ментальної моделі (трьох перших її складників), але найвиразніший вплив на нього чинить досвід самодетермінації й життєвої стійкості (3-й складник). Аналіз індивідуальних психотерапевтичних випадків засвідчує, що найчастіше екзистенціальне ставлення до світу і свого життя постає певною „компенсаторною” смисловою структурою, на основі якої особистість здатна осмислити і прийняти негарзди й дисгармонії в тих сферах життя, які відповідають першим трьом структурам особистісного досвіду (складні стосунки з близькими, відчуження й самотність, життєві випробування („складне” життя) – хвороби, втрати, розчарування тощо). Усвідомлення неможливості змінити деякі неоправдані події, прийняти й відпустити минуле дає можливість особистості сформувати в себе екзистенціальне ставлення до життя навіть при дефіцитарному розвитку таких базисних структур досвіду, як позитивна життєва позиція і психологічна межа Я. При цьому переживання власної свободи й відповідальності, ціннісного ставлення до життя можуть бути виразними і глибокими, але в таких випадках вони зазвичай поєднуються з переживанням „залишків” подоланого в минулому болю й відчаю. Це свідчить про те, що екзистенціальний досвід як смисловий складник феномена особистісної свободи нелінійно пов'язаний з іншими його підструктурами.

У цілому, наведені матеріали дають підстави стверджувати, що взаємодія з дорослими досліджуваними у формі групової та індивідуальної психотерапевтичної взаємодії на основі принципу реорієнтації, сприяє процесу реінтерпретації особистісного досвіду, що лежить в основі патернів несвободи й залежності. У процесі перегляду учасниками смислових складових свого особистісного досвіду, стає можливим формування й закріплення нового погляду на себе, свої стосунки з людьми, свій спосіб будувати власне життя. Це спричиняє появу нових переживань, пов'язаних з більшою свободою, спонтанністю, довірою до себе, внутрішньою стійкістю й незалежністю, здатністю долати складні ситуації,

робити вибір і приймати на себе відповідальність. Отже, психотерапевтична взаємодія, організована на основі принципу реорієнтації, сприяє трансформації смислової структури досвіду несвободи й залежності в напрямі актуалізації та посилення переживання внутрішньої свободи.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі здійснено теоретико-методологічний аналіз та емпіричне дослідження особистісної свободи як смислового переживання особистістю своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе, розкрито її смислово будову та гендерно-вікові особливості в дорослому віці, обґрунтовано психологічні умови актуалізації внутрішньої свободи особистості в умовах індивідуальної і групової психотерапії та психологічного консультування.

Результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати такі висновки:

1. В сучасних психологічних підходах найбільш поширеним є функціональне розуміння *свободи*, в якому вона розглядається як загальний принцип організації й функціонування самодетермінованої психічної активності суб'єкта, що полягає у свідомому, рефлексивному визначенні й регулюванні суб'єктом напрямку, змісту, процесу й меж власної активності (поведінки, діяльності, життєдіяльності) на основі внутрішніх мотиваційних, цільових та ціннісно-смислових чинників при опосередкованому впливові зовнішніх стимулів, унаслідок чого його активність є відносно незалежною від них.

З позицій феноменологічного підходу особистісна свобода становить смислове переживання, що акумулює в собі ключові семантичні акценти досвіду відношень особистості зі світом, стосунків з іншими людьми та ставлення до себе в контексті смислових дихотомій „довіра – недовіра до себе і світу”, „відокремленість Я й не-Я – дифузія Я й не-Я”, „самодетермінація – детермінованість”, „духовне існування – речовинність”.

2. Особистісна свобода постає як смислове переживання людиною своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і до себе, що має діалогічну й водночас когнітивно-смислово природу. У цьому аспекті розгляду внутрішня свобода є також структурою особистісного досвіду людини, що втілена в ментальній моделі світу особистості. Складовими (а також емпіричними маркерами, індикаторами) особистісної свободи є когнітивно-смислові утворення – смислові одиниці (переконання, уявлення, судження), що існують та функціонують на різних рівнях свідомості.

Зміст особистісного досвіду відношень зі світом, стосунків з іншими людьми і ставлення до себе, що лежить в основі внутрішньої свободи особистості, містить чотири смислові підструктури (складники):

- *позитивну життєву позицію*, яка відбиває емоційний аспект раннього досвіду особистості, заснований на переживанні довіри, безпеки, надійності, визнання власної цінності й значущості, а також цінності інших людей, що забезпечує

спонтанне, ненапружене і зацікавлене перебування особистості в контакті із зовнішнім світом;

- *стійку психологічну межу*, засновану на досвіді диференціації особистістю Я і не-Я, що забезпечує здатність не вступати у симбіотичні, залежні стосунки, відділяти свої переживання й потреби від почуттів та очікувань інших людей, усвідомлювати сферу власного самовизначення й відповідальності;

- розвинену систему *смыслових одиниць* досвіду, що забезпечують усвідомлення особистістю діалектики впливу зовнішньої детермінації і *самодетермінації* на життя людини; ця структура досвіду забезпечує *життєстійкість* особистості, її здатність протистояти зовнішнім впливам і обставинам, долати життєві труднощі, вистояти у стресі та вирішувати складні завдання життєдіяльності, підтримуючи цілісність своєї особистості та зберігаючи дієздатність, активність і здатність до вибору;

- погляди й переживання, що відповідають *екзистенціальному світогляду* і забезпечують здатність особистості утримувати рефлексивну позицію стосовно світу, себе і свого місця в ньому, зберігати погляд на своє життя як ціле на основі буттєвих цінностей.

Система *смыслових складників* феномена особистісної свободи вибудовується на основі поєднання *ієрархічно-лінійних* і *нелінійних* зв'язків між ними.

Семантична будова досвіду несвободи й залежності містить *смыслові одиниці*, що лежать в основі негативної життєвої позиції особистості (знецінювального ставлення до себе і/або інших); дифузної, нестійкої й проникної межі Я, що проявляється в схильності будувати і підтримувати залежні, симбіотичні міжособистісні стосунки та слабко диференціювати сферу власної відповідальності; переконань про неспроможність протистояти зовнішнім умовам і обставинам, вистояти у стресі й розв'язувати складні життєві ситуації (установок на неможливість самодетермінації); обмеженості екзистенціального світогляду.

3. Внутрішня свобода / несвобода як *смыслові переживання*, втілене в структурі особистісного досвіду людини, має онтогенетичні, вікові аспекти свого розвитку і становлення.

На ранніх етапах онтогенезу відбувається розвиток *смыслові* підструктури позитивної (негативної) життєвої позиції й досвіду встановлення межі „Я – не-Я”. Формування психологічної межі Я відбувається впродовж усього дитинства й ґрунтується на безпосередній доступності свідомості станів-переживань, пов'язаних з локусом каузальності. Механізмами формування первинної робочої моделі як першої структури досвіду особистості є функціонування системи пам'яті (глибинної, семантичної, епізодичної), а також оформлення *ранніх рішень*.

Дорослий вік постає як період життя, у якому *смыслові* структура внутрішньої свободи досягає свого розвиненого стану, який характеризується сформованістю й функціонуванням усіх підструктур особистісного досвіду, що утворюють цей феномен. Найбільш сильним випробуванням підлягає структура досвіду самодетермінації й життєстійкості; в цьому віці вона проходить процес

свого доформування. Екзистенціальна система сенсів в дорослому віці отримує можливість свого повноцінного розвитку й становлення.

Попри можливість зростання цілісності, зрілості, життєстійкості й відповідальності в дорослому віці, цей період людського онтогенезу містить також можливості формування, закріплення та усталення різних форм психологічної залежності людини.

4. Смысловая структура внутрішньої свободи як смыслового переживання особистістю своїх відношень зі світом, ставлення до інших людей і себе в різні періоди дорослості має свої особливості, співвідношувани з чинниками статі та віку.

Вплив гендерного чинника на смыслову будову феномена особистісної свободи проявляється в тому, що в чоловіків, порівняно з жінками, яскравіше виражені переконання щодо спроможності людини впливати на свою долю й протистояти зовнішнім обставинам (установки на самодетермінацію). Найменш виразними у загальній структурі досвіду внутрішньої свободи в чоловіків є екзистенціальні погляди. У жінок екзистенціальні сенси виявляються більш виразно, при цьому їм менше, ніж чоловікам, властиві переконання про здатність людини впливати на події свого життя та протистояти зовнішнім обставинам. У смысловій системі жінок мають найменшу репрезентацію сенси, що лежать в основі функціонування диференційованої і стійкої межі „Я – не-Я”. Смыслові складові позитивної / негативної життєвої позиції виявляються в обох гендерних групах приблизно однаково, але з деяким переважанням показників у жіночій вибірці.

Вікові особливості переживання особистісної свободи в дорослих досліджуваних виявляються в найвиразнішому прояві її смыслових складників у представників вікової групи від 31 до 40 років. На цей вік припадають „точки максимуму” в установленні позитивних стосунків з іншими людьми, упевненості в майбутньому, прагненні до досягнень, умінні протистояти тиску обставин та будувати життя за власним задумом. В останньому десятилітті зрілості (51 – 60 років) спостерігається найменш виразний прояв сенсів, що відповідають переживанню внутрішньої свободи.

У структурі особистісного досвіду досліджуваних, позбавлених волі за скоєння злочину, домінують сенси, що відповідають переживанню несвободи й залежності. Найбільш типовим варіантом життєвої позиції ув'язнених є поєднання негативного ставлення до світу та інших людей з лояльним ставленням до себе. Функціонування межі „Я – не-Я” в них регулюється сенсами, на основі яких вони слабо диференціюють сферу власної відповідальності та відповідальності інших людей. У смысловій структурі досвіду самодетермінації й життєстійкості в ув'язнених переважають уявлення, протилежні самодетермінації й свободі, в основі яких лежить переконаність у відсутності в них вибору, здатності управляти власним життям. В системі екзистенціальних сенсів в ув'язнених виявлено знижену усвідомленість та ціннісну орієнтованість життя.

5. Існують зв'язки між феноменом внутрішньої свободи / несвободи та іншими особистісними властивостями дорослих – самосвідомістю, системою

психологічних захистів, низкою інтегративних особистісних характеристик – життєстійкістю, суверенністю, автономією, системою властивостей самоактуалізованої особистості, когнітивно-смісловими особливостями ставлення до життя та ін.

Смислові переживання, що утворюють феномен внутрішньої свободи, взаємопов'язані з самосвідомістю особистості, її найважливішими змістовими характеристиками. Вони частіше виявляються в тих респондентів, які вважають себе активнішими й енергійнішими, здатними спиратися на себе, такими, що оптимістично дивляться в майбутнє, спроможними витримувати стреси й долати труднощі, управляти своїм життям. Вони виявляють більш високий рівень самооцінки й задоволеності собою, а також рідше проявляють негативне ставлення до будь-кого й будь-чого в навколишньому світі.

Існує зворотний зв'язок між вираженістю смислових складників особистісної свободи та напруженістю системи еґо-захисту, що дозволяє розглядати внутрішню свободу як стан відкритості особистості зовнішньому світу, іншим людям, здатність сприймати реальність і взаємодіяти з нею без застосування механізмів її смислового спотворення, переживаючи автентичні емоції, не захищаючись від них і не уникаючи надмірної емоційної напруги.

Внутрішня свобода пов'язана з життєстійкістю особистості, її здатністю проявляти силу, стійкість, ефективно долати складні й несприятливі життєві ситуації.

Дорослі респонденти, які мають внутрішню свободу й особистісний досвід, що лежить в основі її складників, виявляють здатність більш глибоко усвідомлювати, адекватно інтерпретувати і формулювати проблеми, що існують в актуальних життєвих обставинах, оцінювати значущість власних досягнень і наповнювати життєву перспективу усвідомленими цілями й прагненнями.

Існує зв'язок раннього досвіду особистості, отриманого у батьківській родині, і смисловою будовою феномена свободи – несвободи в дорослому віці. Досліджувані, схильні до переживання несвободи й залежності, частіше мають несприятливий досвід стосунків у батьківській родині (негативний стиль виховання, негативна сімейна ситуація тощо); їм притаманні також несприятливі прояви внутрішнього й зовнішнього психологічного статусу – нестача сили Я, порушення в стосунках з людьми й труднощі соціальної адаптації, нейротизм, низька активність у соціальних контактах, схильність до психосоматичних порушень.

б. Існує можливість актуалізації особистісної свободи в дорослих, яка досягається через реінтерпретацію особистістю свого досвіду, який лежить в основі патернів несвободи й залежності. Цьому сприяє особливим чином організований діалогічний простір психотерапевтичної взаємодії (групової або індивідуальної) з дорослими досліджуваними.

Організаційно-інтераційні особливості процесу психотерапевтичної та психолого-консультативної взаємодії, що складають психологічні умови актуалізації внутрішньої свободи особистості, полягають у побудові терапевтичних стосунків, заснованих на розділеній відповідальності (укладання організаційно-

го і терапевтичного контракту), запобіганні психологічним іграм та маніпуляціям, орієнтації на установку „тут і зараз”, недирективності (відсутності тиску або примусу). *Змістові* особливості цього процесу визначаються відповідністю психотерапевтичних „подій” дефіцитарним смисловим складникам феномена внутрішньої свободи, а також перепроживанням, розумінням та реконструкцією особистістю моментів власного досвіду свободи – несвободи (залежності). Переглядаючи сенси, зафіксовані у власному особистісному досвіді, доросла людина здатна формувати новий погляд на себе, свої стосунки з людьми, спосіб жити у світі, пов’язаний з більшою чутливістю і довірою до себе й інших, самоповагою і спонтанністю, здатністю утримувати свою психологічну межу, розв’язувати й долати складні життєві ситуації і брати на себе відповідальність за власні вибори.

Психотерапевтична взаємодія, заснована на принципі реорієнтації, „повернення” особистості до сформованих в минулому смислових репрезентацій досвіду несвободи й залежності та їх перегляду й реінтерпретації, спричиняє суттєві зміни у смисловій структурі трьох складників феномена особистісної свободи – позитивної / негативної життєвої позиції, психологічної межі Я та самодетермінації й життєстійкості.

Перспективи подальшого вивчення проблеми особистісної свободи ми вбачаємо в дослідженні феноменології переживань свободи, несвободи і залежності у віковому аспекті – в періоди дитинства, дорослішання й у старості; у більш глибокому дослідженні феномена особистісної, психологічної залежності за межами патологічних її форм у контексті різних сфер життя і різних сфер стосунків – стосунків дорослих дітей з батьками, професійних, подружніх, дружніх взаємин; у розробці підходів до вираженого й адекватного психологічного супроводу процесу розвитку автономії й самостійності дітей та підлітків та ін.

Зміст дисертації відображено в публікаціях:

Монографія

1. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи : монографія / Віра Андріївна Чернобровкіна; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. – 488 с.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Чернобровкіна В. А. Автономність особистості у контексті проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов психічного розвитку / В. А. Чернобровкіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2003. – Т. V. – Ч. 5. – С. 314 – 318.
3. Чернобровкіна В. А. Суб’єктність личности в контексте проблематики психологической помощи / В. А. Чернобровкіна // Духовність особистості:

- методологія, теорія і практика: зб. наук. праць / гол. ред.: Г. П. Шевченко. – Вип. 1. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля. – С. 70 – 74.
4. Чернобровкіна В. А. Автономність і свобода вибору: онтогенетичний аспект / В. А. Чернобровкіна // Наук. зап. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 4. – С. 277 – 281.
 5. Чернобровкіна В. А. Психологічний зміст поняття свободи з позицій суб'єктного підходу / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2006. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 251 – 265.
 6. Чернобровкіна В. А. Свобода – залежність у стосунках особистості дорослого віку із зовнішнім світом / В. А. Чернобровкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – № 21 (45). – С. 3 – 7.
 7. Чернобровкіна В. А. Функціональний та феноменологічний аспекти у розумінні особистісної свободи / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Ч. 8. – С. 642 – 650.
 8. Чернобровкіна В. А. Свобода і творчість у життєдіяльності особистості / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: зб. наук. праць ; за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. II. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 268 – 276.
 9. Чернобровкіна В. А. Особистісна свобода людини як властивість її ментальної моделі світу / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 6. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 325 – 333.
 10. Чернобровкіна В. А. Особистісна свобода людини у феноменологічному, діалогічному та когнітивно-психологічному вимірі / В. А. Чернобровкіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2009. – № 2(22). – С. 232 – 241.
 11. Чернобровкіна В. А. Особистісна свобода людини як предмет психологічного дослідження / В. А. Чернобровкіна // Практ. психологія і соц. робота. – 2010. – № 2. – С. 8 – 19.
 12. Чернобровкіна В. А. Когнітивні основи феномена внутрішньої свободи / В. А. Чернобровкіна // Наука і освіта. – Одеса: Південний науковий Центр НАПН України, 2010 (лют.). – С. 40 – 44.
 13. Чернобровкіна В. А. Понимание и интерпретация человеком личного опыта свободы и зависимости / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. II. Психологічна герменевтика. – Вип. 7. – С. 154 – 167.
 14. Чернобровкіна В. А. Внутрішня свобода особистості в контексті досвіду її відношень зі світом / В. А. Чернобровкіна // Наукові студії із соціальної та

- політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 26(29). – С. 277 – 288.
15. Чернобровкіна В. А. Умови актуалізації внутрішньої свободи особистості в процесі психологічного консультування та психотерапії / В. А. Чернобровкіна // Психологічні перспективи: Становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху. – Спец. вип. – Т. 3. – К. : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2011. – С. 70 – 82.
16. Чернобровкіна В. А. Феномен внутрішньої свободи та його зв'язок з системою его-захисту особистості / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во „Фенікс”, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 210 – 278.
17. Чернобровкіна В. А. Особливості смислової структури феномена внутрішньої свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. VII. Екологічна психологія. – Вип. 28. – С. 246 – 256.
18. Чернобровкіна В. А. Реинтерпретация личностного опыта несвободы и зависимости в условиях психотерапевтического процесса / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: “Вид-во ЖДУ ім. І. Франка”, 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 29. – С. 456 – 466.
19. Чернобровкіна В. А. Зв'язок феномена особистісної свободи із самосвідомістю особистості / В. А. Чернобровкіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – № 2(28). – С. 344 – 350.
20. Чернобровкіна В. А. Психологические аддикции в контексте проблемы личностной свободы и зависимости / В. А. Чернобровкіна // Психологічні перспективи : зб. наук. праць. – Спец. вип. – Т. 3. – К. : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2012. – С. 166 – 177.
21. Чернобровкіна В. А. Манипуляция как средство психологического влияния в педагогическом общении / В. А. Чернобровкіна, А. М. Литвинчук // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць / гол. редактор Г. П. Шевченко – Вип. 5 (11). – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 103–114.
22. Чернобровкіна В. А. Розвиток особистісної свободи як цільовий вектор діяльності психолога у сфері психологічної допомоги / В. А. Чернобровкіна, В. М. Чернобровкін // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12. Психологічні науки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 26(50). – Ч. 1. – С. 142 – 148.

Навчально-методичні посібники

23. Чернобровкіна В. А. Теоретичні і методологічні проблеми психології : дистанційний навчальний курс [Електронний ресурс] / В. А. Чернобровкіна // Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 116 с. – Режим доступу: <http://do.luguniv.edu.ua/course/view.php?id=109>
24. Чернобровкіна В. А., Бородавкіна О. А. Історія психології : дистанційний навчальний курс [Електронний ресурс] / В. А. Чернобровкіна, О. А. Бородавкіна // Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 148 с. – Режим доступу: <http://do.luguniv.edu.ua/course/view.php?id=650>
25. Чернобровкіна В. А. Сучасні теорії психологічного консультування : дистанційний навчальний курс [Електронний ресурс] / В. А. Чернобровкіна // Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 53 с. – Режим доступу: <http://do.luguniv.edu.ua/course/view.php?id=111>

Матеріали конференцій

26. Чернобровкіна В. А. Суб'єктное и объектное в психике человека / В. А. Чернобровкіна // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ : Вид-во ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2006. – № 16 (111). – С. 234 – 242.
27. Чернобровкіна В. А. Здатність до творчої адаптації як показник свободи суб'єкта / В. А. Чернобровкіна // Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності: Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції, Дніпропетровськ, 13-14 листопада 2008 р. – Д. : ДНУ, 2008. – С. 60 – 61.
28. Чернобровкіна В. А. Розвиток особистісної свободи як цільовий вектор діяльності психолога у сфері психологічної допомоги / В. А. Чернобровкіна // Тези доповідей учасників Другої міжнародної науково-практичної конференції „Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи”. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова МОН України, Поліграф-Центр, 2009. – С. 32–34.
29. Чернобровкіна В. А. Мотиваційно-потребові та ціннісні передумови прагнення особистості до успіху / В. А. Чернобровкіна // Успішність особистості: потенціал та обмеження // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18 березня 2010 р.) / За ред. М. Л. Смольсон, Л. М. Зінченко. – К., 2010. – С. 256 – 259.
30. Чернобровкіна В. А. Психологічний зміст феномена внутрішньої свободи / В. А. Чернобровкіна // Матеріали II Всеукр. психол. конгр., присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка. – Т. I. – К. : ДП „Інформаційно-аналітичне агенство”, 2010. – С. 251 – 255.
31. Чернобровкіна В. А. Особливості смислової структури феномена внутрішньої свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі / II Міжнародна науково-практична конференція „Генеza буття особистості” (19–20 грудня 2011 р.). – К. : ДП „Інформаційно-аналітичне агенство”, 2011. – Т. I. – С. 343 – 346.

Анотації

Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи в дорослому віці. – Рукопис. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2012.

У дисертації досліджується особистісна свобода дорослої людини. Розглянуто філософські, загальнотеоретичні та конкретно-психологічні підходи до визначення свободи. Репрезентовано запропонований автором феноменологічний підхід до розуміння особистісної свободи, в контексті якого вона розкривається як смислове переживання особистістю своїх відношень зі світом, що акумулює в собі досвід їх проживання впродовж життя. Обґрунтовано виділення у смисловій структурі особистісної свободи чотирьох складників, що входять в цілісну ментальну модель, яка репрезентує зміст цього феномена: позитивної життєвої позиції особистості; стійкої і диференційованої психологічної межі Я; самодетермінації і життєвої стійкості; екзистенціальної системи поглядів.

На основі проведення дослідження за допомогою опитувальника „Я і Світ” встановлено вікові й гендерні особливості смислової будови особистісної свободи у дорослих. Емпірично доведено, що особистісна свобода взаємозв'язана з низкою особистісних властивостей – самосвідомістю, системою еґо-захисту, автономією, суверенністю і життєстійкістю особистості, когнітивно-смисловими особливостями ставлення особистості до власного життя.

Показано, що можлива актуалізація особистісної свободи в дорослих досліджуваних в умовах психотерапії та психологічного консультування. Розкрито інтеракційно-організаційні та змістовні особливості психотерапевтичної взаємодії, що становлять умови актуалізації внутрішньої свободи у дорослих.

Ключові слова: особистісна (внутрішня, психологічна) свобода, особистісний досвід, ментальна модель світу, семантична будова смислового переживання особистісної свободи, позитивна життєва позиція, психологічна межа „Я – не-Я”, самодетермінація, життєстійкість, екзистенціальний досвід особистості, реорієнтаційний тренінг нового рішення.

Чернобровкіна В. А. Психология личностной свободы во взрослом возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2012.

В диссертации исследуется личностная свобода взрослого человека. Рассматриваются философские, общетеоретические и конкретно-психологические подходы к определению свободы. Представлен используемый автором феноменологический подход к пониманию личностной свободы, в контексте которого она раскрывается как смысловое переживание личностью своих отношений с миром, аккумулирующее в себе опыт проживания этих отношений в течение жизни. Обосновано выделение в смысловой структуре переживания личност-

ной свободы четырех составляющих, позволяющих эксплицировать семантические единицы, представляющие его содержание, в виде целостной ментальной модели: *позитивной жизненной позиции личности*, содержащей репрезентации раннего опыта отношений личности с миром, основанного на переживании доверия, безопасности, надежности, собственной ценности и ценности других людей, и обеспечивающей спонтанное, ненапряженное и заинтересованное пребывание личности в контакте с внешним миром; *устойчивой и дифференцированной психологической границы Я*, функционирование которой основано на базисных убеждениях, обеспечивающих способность не вступать в зависимые, симбиотические отношения, отделять свои чувства и потребности от чувств и ожиданий других людей, осознавать сферу собственного самоопределения и ответственности; *самодетерминации и жизненной стойкости*, основанных на репрезентациях, отражающих осознание личностью своей способности противостоять внешним воздействиям и обстоятельствам, преодолевать жизненные трудности и разрешать сложные задачи жизнедеятельности, поддерживая целостность своей личности и сохраняя дееспособность и активность; *экзистенциальной системы взглядов*, отражающей опыт переживания личностью жизненных событий с позиций целостной зрелой рефлексии собственной жизни в контексте бытийных данностей. Показано, что в онтогенетической перспективе развития личности выделенные составляющие феномена личностной свободы формируются последовательно. Вместе с тем, смысловые связи между ними носят как *иерархически-линейный*, так и *нелинейный* характер.

Раскрыта семантическая структура опыта несвободы и зависимости личности, содержащая смысловые единицы, лежащие в основе негативной жизненной позиции (отрицательного отношения к себе и/или другим); недифференцированной (диффузной), неустойчивой и проницаемой границы Я, проявляющейся в склонности человека строить и поддерживать зависимые, симбиотические межличностные отношения и слабо дифференцировать сферу собственной ответственности; убеждений о собственной неспособности противостоять внешним условиям и обстоятельствам, выстаивать в стрессе и разрешать сложные жизненные ситуации (установки на невозможность самодетерминации); ограниченности экзистенциального мировоззрения.

В диссертации представлен психодиагностический инструмент – опросник „Я и Мир”, валидизированный для выявления смысловой структуры переживания внутренней свободы взрослых испытуемых. На основе проведения исследования с помощью опросника „Я и Мир” установлены возрастные и гендерные особенности смысловой структуры личностной свободы у взрослых.

Представлены материалы исследования смысловой структуры феномена внутренней свободы у испытуемых, лишенных свободы и отбывающих срок наказания в пенитенциарных учреждениях. Показано, что элементы смысловой системы личности заключенных смещены к полюсу „несвободы” и „зависимости”.

Эмпирически доказано, что личностная свобода взаимосвязана с рядом личностных свойств – самосознанием, системой эго-защиты, автономией, суве-

ренностью и жизнестойкостью личности, когнитивно-смысловыми особенностями отношения личности к своей жизни.

Представлены материалы формирующего этапа исследования, показывающие, что возможна актуализация личностной свободы у взрослых испытуемых в условиях индивидуальной и групповой психотерапии и психологического консультирования. Основным принципом, положенным в основу формирующей (развивающей) работы со смысловой системой личности в рамках предложенного подхода, является принцип *реориентации*, заключающийся в „возвращении” человека к некогда пережитому опыту с целью переориентации в его ключевых смысловых доминантах.

Раскрыты интерактивно-организационные (установление терапевтических отношений на основе разделенной ответственности, недирективности, предотвращения психологических игр и манипуляций) и содержательные особенности психотерапевтического взаимодействия (проработка дефицитарных смысловых составляющих переживания внутренней свободы), обеспечивающие условия актуализации внутренней свободы у взрослых.

Ключевые слова: личностная (внутренняя, психологическая) свобода, личностный опыт, ментальная модель мира, семантическая структура смыслового переживания личностной свободы, позитивная жизненная позиция, психологическая граница „Я – не-Я”, самодетерминация, жизнестойкость, экзистенциальный опыт личности, реориентационный тренинг нового решения.

Chernobrovkina V. A. Psychological aspects of personality freedom of adults. – Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological science in specialty 19.00.07 – educational and developmental psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2012.

Personality freedom is researched in the dissertation. The philosophical, generally theoretical and concretely-psychological approaches for definition of freedom are examined. The phenomenological approach used by author to understanding of personality freedom in the context of which it opens up as a semantic experience by personality of the relationships with the world, accumulating the experience of going through these relations during life is represented. Four constituents are selected in the semantic structure of the phenomenon of personality freedom. They are included in an integral mental model, presenting the content of this phenomenon: positive life position of personality; steady and differentiated psychological border I; self-determination and hardiness; existential system of outlooks.

On the basis of conducted research by questionnaire “the World and I” the age-related and gender features of semantic structure of the phenomenon of personality freedom are defined for adults. It is empirically well-proven that personality freedom is associated with the series of personality properties –self-consciousness, system of ego-defence, autonomy, sovereignty and hardiness of personality, the cognitive-semantic features of outlook of personality to the life.

It is shown that actualization of personality freedom is possible for adult subjects in the conditions of psychotherapy and psychological counseling. The interactively-organizational and content features of psychotherapy interaction, providing conditions for actualization of internal freedom, are exposed for adults.

Key words: personality (internal, psychological) freedom, personality experience, mental model of the world, semantic structure of personality freedom, positive life position, psychological border of I, self-determination, hardiness, existential experience of personality, re-orientational training of new decision.

НБ НПУ

100160594

Підписано до друку 5.12.2012. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Наклад 100 прим. Зам. № 1266

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
“Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011, т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.